

Ανθρωπιστικών Σπουδών
Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία

Πτυχιακή / Διπλωματική Εργασία

*Ο απόδημος Έλληνας στη φαντασία του έθνους: Όψεις της
αναπαράστασης στη λογοτεχνία, τη μουσική και την εικόνα
(1830–1940)*

Ευαγγελία Ιωαννίδου

Επιβλέποντες καθηγητές: Θεοδόσιος Κυριακίδης, Νικόλαος Παπαναστασίου

Πάτρα, Ιούνιος 2026

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	2
Κεφάλαιο 1: Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο (1830–1940)	6
1.1 Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους και οι παροικίες.....	6
1.2 Η Μεγάλη Ιδέα και ο απόδημος	8
1.3 Το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα προς Αμερική	10
Κεφάλαιο 2: Το ελληνικό κράτος απέναντι στη διασπορά.....	11
2.1 Το έθνος ως μια φαντασιακή κατασκευή	12
2.2 Η διασπορά και η σύνδεση με την εθνική ταυτότητα.....	14
Κεφάλαιο 3: Οι κοινωνικές και λαϊκές αντιλήψεις για τους αποδήμους.....	19
3.1. Ο ΑΠΟΔΗΜΟΣ ΣΤΗ ΜΟΥΣΙΚΗ	19
3.1.1 Δημοτικά τραγούδια της ξενιτιάς	20
3.1.2. Τραγούδια με αναφορά στην Αμερική	22
3.2. Ο ΑΠΟΔΗΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΤΥΠΟ	24
3.2.1 Εικονογράφηση στον ελληνικό Τύπο	25
3.2.3 Παροικιακός τύπος	26
3.2.4 Γελοιογραφία και πολιτικός λόγος	28
Κεφάλαιο 4: Οι απόδημοι ως δρώντες – ευεργέτες, εκσυγχρονιστές, μεσολαβητές...	30
Κεφάλαιο 5: Αναπαραστάσεις της διασποράς στη λογοτεχνία και την εικόνα.....	34
5.1 Η έννοια της αναπαράστασης	34
5.2 Η ξενιτιά ως τραύμα	35
5.3 Ο επιτυχημένος μετανάστης – εθνικός ευεργέτης	38
5.4 Ο διχασμένος ή εκδυτικισμένος Έλληνας: πολιτισμική αλλοίωση και ο κίνδυνος απώλειας ταυτότητας	41
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	46
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	49

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αν θέλει κάποιος να κατανοήσει την ιστορία του ελληνικού κράτους από τη συγκρότησή του το 1830 έως και τον Μεσοπόλεμο, δεν θα τα καταφέρει αν απομονώσει τον παράγοντα «γεωγραφία». Από την ίδρυσή του, το ελληνικό κράτος αλλά και το ελληνικό έθνος στην ουσία παγιώθηκε μέσα από σχέσεις που διαμορφώθηκαν και ενδυναμώθηκαν ανάμεσα στο κυρίως ελληνικό κράτος και στα μεγάλα «παροικιακά κέντρα» στη Μεσόγειο, στη Μαύρη Θάλασσα αλλά και στην Κεντρική Ευρώπη και στην Αμερική. Γι' αυτό εξάλλου, όταν μιλάμε για «εθνικό χώρο»/εθνική υπόσταση, λαμβάνουμε υπόψη και τις διαδρομές, τους δεσμούς και τις μετακινήσεις που πιάνουν την επικράτεια εκτός του κυρίως ελλαδικού χώρου. Γι' αυτό, όταν μιλάμε για τον «απόδημος Έλληνα», δεν αναφερόμαστε μόνο σε κάτι κοινωνικοοικονομικά αλλά σε κάτι βαθιά συμβολικό που σχετίζεται με την εθνική μας ταυτότητα.

Στη βάση των παραπάνω, η συγκεκριμένη εργασία διερευνά με ποιον τρόπο ο απόδημος Έλληνας έγινε αντικείμενο αναπαράστασης στη λογοτεχνία, στη μουσική αλλά και στην ευρύτερη «εικόνα» κατά την περίοδο 1830-1940 και ουσιαστικά δεικνύει πως αυτές οι αναπαραστάσεις έγιναν σταδιακά η «φαντασία του έθνους». Ο «απόδημος» Έλληνας αντιμετωπίζεται έτσι σαν ένας όρος που συμπυκνώνει πολλά εθνικά νοήματα, συναισθήματα, προσδοκίες για κοινωνική άνοδο για αγωνία για την πολιτισμική μεταβολή. Γι' αυτό η μελέτη δεν επικεντρώνεται στην ιστορική αφήγηση αλλά δίνει έμφαση στο πολιτισμικό στοιχείο, έτσι ώστε να εξεταστεί η εθνική κοινότητα, τα όρια, η συνοχή και η διάρκειά της.

Το βασικό ερευνητικό ερώτημα είναι το εξής:

«Με ποιους τρόπους η μορφή του απόδημου Έλληνας αποτέλεσε ένα σύμβολο που ανάδειξε όψεις της εθνικής ιδεολογίας και της συλλογικής αντίληψη περί έθνους;»

Ουσιαστικά, αυτό που θα εξεταστεί είναι αν ο απόδημος αντιμετωπίζεται στην τέχνη ως κάτι το τραυματικό, ως ευεργέτης, ως φορέας που βοηθάει στον εκσυγχρονισμό των Ελλήνων ή και ως απειλή στην πολιτισμική συνοχή του έθνους μας. Η βασική ερευνητική υπόθεση γύρω από το ερώτημα αυτό είναι πως ο απόδημος δεν αποτελεί μια απλή «φιγούρα της περιφέρειας» αλλά αποτελεί τον κεντρικό

άξονα/τη βάση στον οποίο/στην οποία το έθνος διαπραγματεύεται τη σχέση του με τον χώρο, τη μνήμη, την απώλεια αλλά και τον εκσυγχρονισμό.

Για να καταστεί αυτό εφικτό, πρέπει να έχουμε κατά νου πως το έθνος οργανώνει κατά βάση την εμπειρία της ιστορίας μέσα από τη σύνδεση χωρο-χρόνου. Όπως έχει, όμως, δείξει και ο Λιάκος¹, αυτός όμως ο χώρος και ο χρόνος, συνδεδεμένος με υπερεθνικές ροές στην οικονομία και στον πολιτισμό εντάσσονται και μεταφράζονται με όρους εθνικούς. Αυτή η παρατήρηση είναι ιδιαίτερα σημαντική για την εργασία μιας και οι αναπαραστάσεις του αποδήμου Έλληνα πλέον λογίζονται ως μηχανισμοί που κάνουν την κινητικότητα και γενικά τη μετανάστευση ένα κατ' εξοχή θέμα του έθνους. Μάλιστα, η επιλογή του αποδήμου ως λέξη/έννοια-κλειδί στην εργασία συνδέεται και με τη γενική ασυμφωνία ανάμεσα στις έννοιες ελληνικό κράτος και ελληνικό έθνος που, όπως υπογραμμίστηκε και παραπάνω, και όπως αναδεικνύεται και πάλι από τον Λιάκο², περιλαμβάνει περιοχές όπως η Μαύρη Θάλασσα, η ανατολική μεσόγειος κ.λπ. Γι' αυτό, η διασπορά συνιστά σημαντικό παράγοντα και οργανικό στοιχείο (οικονομικό, πολιτισμικό, συμβολικό). Η εθνική κοινότητα, μέσω της εργασίας, θα αναδειχθεί πως συγκροτεί σημαίνον νόημα ακόμα και για την ιδέα της κρατικής κυριαρχίας.

Όσον αφορά την επιλογή 1830-1940, αυτή δεν είναι τυχαία αλλά είναι ένα κρίσιμο σημείο στη συγκρότηση και στην αναδιαμόρφωση της ιδέας της «εθνικής ταυτότητας». Το 1830 αποτέλεσε την απαρχή της κρατικής πολιτικής οντότητας της Ελλάδας που, όμως, αρχικά, ήταν ημιτελής μιας και πάρα πολλοί Έλληνες ζούσαν έξω από αυτήν. Λίγα χρόνια μετά, η Μ. Ιδέα, όπως πρωτοδιατυπώθηκε από τον Ιωάννη Κωλέττη το 1844, η μετανάστευση προς της ΗΠΑ αλλά και η μικρασιατική καταστροφή θα «εισφέρει» πολύ περιεχόμενο στην τέχνη και στην αναπαράσταση του αποδήμου. Σταδιακά, θα φανούν διακριτά οι αναφορές στη μητρόπολη αλλά και στη διασπορά³.

Για να υπάρξει σωστή προσέγγιση, η εργασία στηρίζεται στη θεωρητική παραδοχή πως το έθνος είναι μια ιστορική, πολιτισμική κατασκευή που εκπροσωπεί τη συλλογική ταυτότητα. Κοντά σε αυτά, η έννοια της «φαντασιακής κοινότητας»

¹ Λιάκος, Αντώνης, *Historical Time and National Space in Modern Greece*, σελ. 205, στο *Regions in Central and Eastern Europe: Past and Present*, Hokkaido University, 2007

² Λιάκος, Αντώνης, ό.π., σελ. 206-207

³ Λιάκος, Αντώνης, ό.π., σελ. 207

υπογραμμίζει ότι τα μέλη που απαρτίζουν ένα έθνος δεν γνωρίζονται προσωπικά μεταξύ τους αλλά μοιράζονται μια αίσθηση συντροφικότητας, ένωσης πραγματικής. Η λογοτεχνία, η μουσική και η «εικόνα» αντιμετωπίζονται, έτσι, ως πεδία που παραγάγουν εθνικό νόημα⁴.

Την ίδια ώρα, η έννοια της «διασποράς» προσφέρει ένα πολύ σημαντικό εργαλείο γιατί αξιολογείται ως μια ιδιαίτερη μορφή σχέσης με την πατρίδα που συνδέεται με συναισθήματα νοσταλγίας, αναστοχασμό και συλλογικής μνήμης. Όσον αφορά στην ελληνική περίπτωση, ο Λιάκος⁵ αναφέρει πως η διάκριση ανάμεσα στο έθνος ως πολιτική μορφή που προϋποθέτει ένα κράτος με λειτουργική διοίκηση και στον όρο «Ελληνισμός» ως μια μη-εδαφική συλλογικότητα που περιλαμβάνει μητρόπολη και διασπορά με έμφαση στον κοινό πολιτισμό είναι κομβική. Αυτή η διάκριση δείχνει πως οι μετακινήσεις και η μετανάστευση εκτείνεται μέσα σε ουσιώδη πολιτισμικά κείμενα. Γι αυτό, οι αφηγήσεις της ξενιτιάς, τα δημοτικά τραγούδια του αποχωρισμού, οι λογοτεχνικές περιγραφές της επιστροφής και οι εικονιστικές αναπαραστάσεις της αναχώρησης από το λιμάνι δεν καταγράφουν απλώς εμπειρίες· συγκροτούν συλλογικά αποθέματα εικόνων και συναισθημάτων που μεταβιβάζονται και αναπαράγονται. Η μνήμη της μετανάστευσης εγγράφεται έτσι στο εθνικό φαντασιακό ως δομικό στοιχείο του, ενώ η ίδια η κατηγορία της «διασποράς» χρειάζεται να αντιμετωπιστεί κριτικά: ως έννοια που μπορεί να ομογενοποιεί ετερογενείς μετακινήσεις και εμπειρίες, εφόσον συχνά συγκροτείται μέσα από τις ανάγκες της εθνικής ιστοριογραφικής αφήγησης⁶.

Όσον αφορά στη μεθοδολογία, η εργασία υιοθετεί συγκριτική πολιτισμική ανάλυση και εξετάζει τρία διαφορετικά αλλά αλληλένδετα πεδία: τη λογοτεχνία, τη μουσική και την εικόνα (έντυπη εικονογράφηση, γελοιογραφία, τύπος στον παροικιακό ελληνισμό). Αυτό γιατί α) η λογοτεχνία επιτρέπει την ανάλυση αφηγηματικών μορφών και χαρακτήρων, β) η μουσική αποτυπώνει συλλογικά συναισθήματα και βιωματικούς κώδικες, ενώ γ) η εικόνα συμπυκνώνει ιδεολογικά νοήματα σε συμβολικές μορφές. Σκοπός είναι να χαρτογραφηθούν οι κυρίαρχοι τύποι αναπαράστασης του απόδημου—ως θύμα φτώχειας και αποχωρισμού, ως επιτυχημένος μετανάστης και εθνικός ευεργέτης, ως φορέας «ξένων» ηθών ή ως διχασμένη φιγούρα ανάμεσα σε δύο

⁴ Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983/2006, σελ. 1-2

⁵ Λιάκος, Αντώνης, ό.π., σελ. 216

⁶ Λιάκος, Αντώνης, ό.π., σελ. 216

κόσμους—και να αναδειχθεί πώς οι τύποι αυτοί αλλάζουν ή μετατοπίζονται από τον 19ο στον 20ό αιώνα, ανάλογα με τις ιστορικές τομές και τις ιδεολογικές ανάγκες της εθνικής αφήγησης. Εκτός αυτών, η συγκεκριμένη εργασία θα προσπαθήσει να συμβάλει στη συζήτηση για τη σχέση μεταξύ έθνους και μετακίνησης, υπογραμμίζοντας ότι η μετανάστευση δεν αποτελεί εξωτερικό ή παρεμπίπτον φαινόμενο της εθνικής ιστορίας, αλλά εσωτερικό της στοιχείο. Στην ελληνική περίπτωση, η διασπορά δεν λειτουργεί μόνο ως περιφέρεια ενός εθνικού κέντρου, αλλά και ως καθρέφτης μέσα στον οποίο το κέντρο αναγνωρίζει, δοκιμάζει και επαναπροσδιορίζει τον εαυτό του. Μελετώντας τις αναπαραστάσεις του απόδημου στη λογοτεχνία, τη μουσική και την εικόνα, επιχειρείται να φωτιστούν οι διαδικασίες μέσω των οποίων το έθνος κατασκευάζει τη συνοχή του, επεξεργάζεται τις απώλειες και διαπραγματεύεται τη θέση του στον κόσμο.

Κεφάλαιο 1: Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο (1830–1940)

Η περίοδος από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους έως τον Μεσοπόλεμο αποτελεί καθοριστικό ιστορικό πεδίο για τη διαμόρφωση της σχέσης ανάμεσα στο εθνικό κέντρο και τον απόδημο ελληνισμό. Μέσα σε αυτήν την περίοδο αλλάζουν οι μορφές της διασποράς αλλά και ο τρόπος με τον οποίο το ελληνικό κράτος, η διανοήση και ο δημόσιος λόγος τείνουν να αναπαριστούν τον απόδημο. Η σχέση ανάμεσα στο κράτος και τον «Ελληνισμό» ως ευρύτερη πολιτισμική κατηγορία καθιστά τον απόδημο όχι εξωτερικό σώμα, αλλά δομικό στοιχείο της εθνικής φαντασίας.⁷

1.1 Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους και οι παροικίες

Μετά το 1830, το νεοσύστατο ελληνικό κράτος συγκροτείται ως πολιτικό κέντρο με περιορισμένη εδαφική έκταση σε σχέση με την πραγματική γεωγραφία των ελληνόφωνων πληθυσμών στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα. Αξίζει να σημειωθεί (όπως έχει υπογραμμιστεί και παραπάνω) πως σημαντικά κέντρα ήταν η Οδησός, η Τεργέστη, η Μασσαλία και η Κων/πολη. Γι' αυτό το κράτος δεν ταυτίζεται με το σύνολο του έθνους, ενώ το εθνικό σώμα νοείται ως υπερ-εδαφικό.⁸

Για να περιγραφεί με ακρίβεια η ιστορική εμπειρία των εκτός συνόρων εγκαταστάσεων, είναι κρίσιμη η εννοιολογική αποσαφήνιση των όρων «παροικία» και «κοινότητα», όχι ως ουδέτερων περιγραφών αλλά ως δεικτών θεσμικής συγκρότησης. Η Katsiardi-Hering χρησιμοποιεί τον όρο *paroikia* για εγκαταστάσεις μεταναστών σε πόλεις υποδοχής, όπου—με προνόμια ή άδειες από τις αρχές—συγκροτούνται εμπορικές δραστηριότητες, ιδρύονται ναοί και διαμορφώνονται μορφές συλλογικής οργάνωσης. Στο έργο της, επίσης, επισημαίνει ότι ο όρος *koinotita* δηλώνει τόσο το σύνολο του διασπορικού πληθυσμού όσο και μια συγκεκριμένη οργανωτική μορφή (π.χ. γενική συνέλευση, καταστατικά), ενώ η συνύπαρξη πολλών όρων στη βιβλιογραφία (merchant colonies, “nations”, communities κ.ά.) δείχνει πως πρόκειται για ιστορικά σχήματα με θεσμικό και πολιτικό περιεχόμενο. Με βάση αυτά, η παροικία είναι ένα πλαίσιο κοινωνιο-πολιτισμικής συγκρότησης που συνδέει την υποχρέωση να υπάρχει προσαρμογή στους κανόνες του κράτους υποδοχής με τη διατήρηση δεσμών με τον τόπο προέλευσης («μητρόπολη».)⁹

⁷ Kitroeff, Alexander. *The Greeks in Egypt, 1919–1937*. Oxford: St Antony's College, 1989, σελ.11-12

⁸ Kitroeff, Alexander ό.π., σελ. 18-22

⁹ Katsiardi-Hering, Olga. “Diaspora and Self-Representation: The Case Study of Greek People's Identity, Fifteenth–Nineteenth Centuries.”, στο *The Human Person and the Human World: Multidisciplinary Perspectives*, επιμ. Cinzia Ferrini, 9–34. Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 2020.

Η ανάπτυξη των παροικιών και των εμπορικών δικτύων που τις στηρίζουν δεν μπορεί να εξηγηθεί ως «έμφυτη» ροπή μετακίνησης, αλλά εδράζεται σε αυτοκρατορικά εμπορικά καθεστώτα και διεθνείς συνθήκες που άνοιξαν διαδρομές και παρείχαν προνόμια. Όσον αφορά τους Αψβούργους, η Katsiardi-Hering υπογραμμίζει τη σημασία της Συνθήκης του Passarowitz (1718), η οποία επέτρεψε σε υπηκόους των δύο αυτοκρατοριών να απολαμβάνουν ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς στο διακρατικό εμπόριο—δυνατότητα που αξιοποίησαν ιδιαίτερα οι ελληνορθόδοξοι Οθωμανοί υπήκοοι. Αντίστοιχα, η Συνθήκη του Küçük Kaynarca (1774), η λεγόμενη Κιουτσούκ Καϊναρτζή, άνοιξε τη Μαύρη Θάλασσα σε ναυτικούς και εμπόρους και, σε συνδυασμό με την επέκταση της ρωσικής κυριαρχίας στη νότια Ρωσία, διευκόλυνε μετακινήσεις και εγκαταστάσεις σε λιμάνια όπως η Οδησός. Έτσι, η διασπορά αναδεικνύεται ως φαινόμενο που οργανώνεται μέσα στους διεθνείς ανταγωνισμούς.¹⁰

Κρίσιμο χαρακτηριστικό των παροικιών είναι η διπλή τους λειτουργία: από τη μία αποδέχονται το νομικό και θεσμικό πλαίσιο του κράτους υποδοχής, από την άλλη διατηρούν οικονομικούς, οικογενειακούς και πολιτισμικούς δεσμούς με τους τόπους προέλευσης. Κατά την Hering, η διασπορά που συνδέεται με το εμπόριο αποτελεί έναν συνεχή δίαυλο επικοινωνίας με τους ανθρώπους να επιβιώνουν, να κτίζουν δίκτυα εμπιστοσύνης και να δημιουργούν εμπορικές διαδρομές που συνδέουν το Λεβάντε με άλλες ευρωπαϊκές πόλεις και κόμβους.¹¹

Πάνω σε αυτή την ήδη πυκνή υποδομή, οι παροικίες του 19ου αιώνα λειτουργούν ως οργανωμένα δίκτυα εμπορίου, εκπαίδευσης και φιλανθρωπίας. Οι οικονομικοί πόροι και η κοινωνική ισχύς διασπορικών κύκλων τροφοδοτούν το ελληνικό κράτος, όχι μόνο με κεφάλαια αλλά και με συμβολικές μορφές εθνικής νομιμοποίησης. Οι άνθρωποι αυτοί χρηματοδοτούν πανεπιστήμια, σχολεία και δημόσια έργα και διαμορφώνουν έναν τύπο αποδήμου που συνδέεται με την προσφορά στο έθνος. Για άλλη μια φορά, η αποδημία εγγράφεται μέσα στην αφήγηση του έθνους όχι μόνο ως μια οικονομική πτυχή αλλά και ως μια ηθική και κοινωνική.

Παράλληλα, η πολιτισμική κυκλοφορία μεταξύ παροικιών και ελλαδικού χώρου είναι έντονη και πολυεπίπεδη. Η κυκλοφορία βιβλίων, εφημερίδων, περιοδικών και ιδεών συγκροτεί ένα διασπορικό δίκτυο λόγου που υπερβαίνει τα κρατικά σύνορα και συμβάλλει στη διαμόρφωση κοινών πλαισίων ταυτότητας. Ο Κωνσταντινίδης

¹⁰ Katsiardi-Hering, Olga, ό.π., σελ. 245-246

¹¹ Katsiardi-Hering, Olga, ό.π., σελ. 244

θεωρεί πως η συνοχή στη διασπορά στηρίζεται και στην πολιτισμική κυκλοφορία (εκδοτικές δραστηριότητες, κυκλοφορία εντύπων). Ακόμη, σχολεία, εκκλησίες και σύλλογοι ενισχύουν γλωσσική και θρησκευτική συνοχή, ενώ ταυτόχρονα οι κοινότητες κινούνται μέσα σε πολυεθνικά περιβάλλοντα.¹²

Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, ωστόσο, δεν αφορά μόνο οικονομικές εξαρτήσεις ή την επικοινωνία, αλλά και την κατασκευή μιας εθνικής συνέχειας στο εσωτερικό μέσω υλικών και θεσμικών πρακτικών. Έχει υποστηριχτεί ότι η κλασική αρχαιότητα λειτούργησε ως μηχανισμός διαμόρφωσης της εθνικής φαντασίας (όπως και η αρχαιολογία), κυρίως μέσα από μνημεία αλλά και διάφορες άλλες δομές. Στην ίδια προβληματική εντάσσεται και η ερμηνευτική σύλληψη της αρχαιολογίας ως «κοσμικής θρησκείας» του έθνους: η αρχαιολογική πρακτική παρουσιάζεται ως τελετουργία, οι αρχαιολόγοι ως διαμεσολαβητές μεταξύ παρελθόντος και παρόντος και τα μνημεία ως εθνικά «εικονίσματα» που προσφέρουν σχεδόν αδιαμφισβήτητα επιχειρήματα για τη συνέχεια και τα “δικαιώματα” του έθνους. Γι’ αυτόν τον λόγο, η μέριμνα για την αρχαιότητα (η κρατική μέριμνα) δεν συνιστά μόνο διοικητική υποχρέωση αλλά και σημαντικότερο φορέα που διαμορφώνει και την ιδέα του κανονιστικού κύρους που υποστηρίζει το εθνικό αφήγημα.¹³

Τέλος, η υλικότητα της αρχαιότητας οργανώνεται, μέσα από συγκεκριμένες θεσμικές δομές που παράγουν και αναπαράγουν αρχαιολογική αυθεντία. Σε αυτό έχει συμβάλει η κρατική αρχαιολογική εταιρεία, τα διάφορα πανεπιστήμια, τα μουσεία αλλά και οι ξένες σχολές αρχαιολογίας. Η χαρτογράφηση αυτή δείχνει ότι η εθνική αφήγηση για το παρελθόν παράγεται θεσμικά, μέσα από πρακτικές διαχείρισης, έκθεσης και ερμηνείας.¹⁴

1.2 Η Μεγάλη Ιδέα και ο απόδημος

Η Μεγάλη Ιδέα συγκροτείται ως κεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο του ελληνικού 19ου αιώνα, οργανώνοντας τη σχέση ανάμεσα στο μικρό εδαφικά κράτος και στον ευρύτερο «Ελληνισμό» που εκτείνεται εκτός συνόρων. Η πρώτη ρητή εμφάνιση του όρου (1844) σε κοινοβουλευτικό πλαίσιο συμπυκνώνει μια ήδη υπαρκτή συνθήκη:

¹² Constantinides, Stephanos. “The Greek Diaspora.” *Études Helléniques / Hellenic Studies* 23 (2015), σελ.17-18

¹³ Σακελλαριάδη, Ελένη, *Αρχαιολογία και Εθνική Ταυτότητα*, Αθήνα, 2008, σελ. 130-131

¹⁴ Σακελλαριάδη, Ελένη, ό.π., σελ. 131

μεγάλα τμήματα των ελληνικών πληθυσμών και των ιστορικών κοινοτήτων παραμένουν υπό οθωμανική κυριαρχία ή σε άλλες αυτοκρατορικές επικράτειες, ενώ το κράτος εμφανίζεται ως αρχικό “κέντρο” μιας μελλοντικής εθνικής ολοκλήρωσης. Η ιδεολογία αυτή λειτουργεί, έτσι, ως αφήγηση εθνικού προορισμού που μετατοπίζει τη φαντασία του έθνους πέρα από τα κρατικά όρια.¹⁵

Για να κατανοηθεί ο ρόλος του απόδημου μέσα στη Μεγάλη Ιδέα, είναι χρήσιμο να διαχωριστεί εννοιολογικά ο εθνικισμός από τον ιρρεδεντισμό. Ο πρώτος όρος συνδέεται με την κατασκευή μιας κοινότητας ταυτότητας (γλώσσα, θρησκεία, θεσμοί) εντός ενός κράτους, ενώ ο δεύτερος αφορά την επιδίωξη «λύτρωσης» πληθυσμών/χώρων που νοούνται ως εθνικά αλλά βρίσκονται εκτός της κρατικής επικράτειας. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η Μ.Ι. αναπτύχθηκε ως ένα σχήμα που σχετίζεται περισσότερο με τον ιρρεδεντισμό. Αυτό προϋποθέτει ένα έθνος που είναι μεγαλύτερο από το κράτος, κάτι που κάνει τους μετανάστες να μην αντιμετωπίζονται απλά ως απόδημοι αλλά και ως φορείς ενός «υπερεδαφικού» ανήκειν που πρέπει να διατηρεί δεσμούς με το εθνικό κέντρο και να συμβάλλει ευρύτερα στο εθνικό σχέδιο.¹⁶

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η διασπορά «εθνικοποιείται» όλο και περισσότερο ως κατηγορία. Οι Έλληνες διανοούμενοι, όπως επισημαίνει η Katsiardi-Hering (2019), αλλά και οι πολιτικοί, άρχισαν να μιλούν για τους Έλληνες που ήταν διασπαρμένοι ως η «Ελληνική Διασπορά» που είχε συγκεκριμένο εθνικό νόημα. Έτσι, η Μ. Ιδέα παγιώνεται και συνδέεται με το ιρρεδεντιστικό πρόγραμμα μέχρι το 1922: το έθνος φαντάζεται τον εαυτό του μεγαλύτερο από τα κρατικά του όρια και αντιμετωπίζει τον “εκτός” ελληνισμό ως εθνική αποστολή.¹⁷

Ταυτόχρονα, η διασπορά δεν είναι μόνο «αντικείμενο» εθνικής πολιτικής· είναι και χώρος παραγωγής και διάχυσης εθνικών ιδεών. Και πάλι, Η Katsiardi-Hering υπογραμμίζει ότι στα πολιτισμικά κέντρα της διασποράς νέες εθνικές ιδέες κυκλοφόρησαν μέσω σχολείων, βιβλίων, διδασκαλίας και εκδοτικών πρακτικών, οι οποίες δεν έμεναν στον τόπο υποδοχής αλλά διοχετεύονταν προς τις περιοχές που νοούνταν ως «home», δηλαδή προς τους γεωγραφικούς και συμβολικούς χώρους καταγωγής με τους οποίους οι διασπορικές κοινότητες διατηρούσαν ιστορικούς,

¹⁵ Koliopoulos, John S., and Thanos Veremis. *Modern Greece: A History since 1821*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010, σελ. 4-5

¹⁶ Hobsbawm, Eric J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, σελ. 102-103

¹⁷ Katsiardi-Hering, Olga. “Diaspora and Self-Representation: The Case Study of Greek People’s Identity, Fifteenth–Nineteenth Centuries, σελ. 244-245

πολιτισμικούς και συναισθηματικούς δεσμούς.. Τα παροικιακά κέντρα λειτουργούν ως κόμβοι όπου το ανήκει παράγεται πρακτικά και αποκτά μια συνοχή υπερεδαφική, κάτι που εξηγεί γιατί ο απόδημος καθίσταται κομβικός για την υλοποίηση της Μ. Ιδέας.¹⁸

Η πολιτικοποίηση των διασπορικών κόμβων ως “εθνικού χώρου” έχει, ωστόσο, σαφή προϊστορία πριν το κράτος και πριν τη Μεγάλη Ιδέα. Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησό (1814) από Έλληνες εμπόρους—και η μυστική επέκτασή της στη Νοτιοανατολική Ευρώπη—δείχνει ότι οι παροικίες λειτουργούσαν ήδη ως χώροι οργάνωσης, πολιτικού σχεδιασμού και εθνικής κινητοποίησης. Το σχήμα αυτό (διασπορικό κέντρο ως εργαστήριο πολιτικής) θα επανενεργοποιηθεί στον 19ο αιώνα με πιο θεσμικούς όρους, όταν η Μεγάλη Ιδέα καταστήσει την υπερεδαφική ενότητα επίσημο ιδεολογικό ορίζοντα.¹⁹

Η κορύφωση και—κυρίως—η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας με τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922) μετασχηματίζει ριζικά το πεδίο. Ο «εξωελλαδικός» ελληνισμός συρρικνώνεται βίαια, ενώ η είσοδος μεγάλων προσφυγικών πληθυσμών εντός του κράτους αναδιατάσσει τη σχέση έθνους και χώρου: η εθνική ολοκλήρωση παύει να νοείται πρωτίστως ως επέκταση και αρχίζει να περνά μέσα από τη διαχείριση απώλειας, την ενσωμάτωση και την ανασύνθεση ταυτοτήτων στο εσωτερικό. Σε αυτό το νέο πλαίσιο, η μορφή του απόδημου δεν εξαφανίζεται, αλλά μετατοπίζεται: από την ελπίδα της «λύτρωσης» προς μια πιο σύνθετη εμπειρία διασποράς/προσφυγιάς, όπου η πατρίδα γίνεται ταυτόχρονα μνήμη, τραύμα και αντικείμενο επανα-αφήγησης.²⁰

1.3 Το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα προς Αμερική

Η μαζική μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες σηματοδοτεί μια τομή στην ιστορία της ελληνικής αποδημίας: από τα τέλη του 19ου αιώνα και κυρίως έως το 1924, η μετακίνηση αποκτά χαρακτήρα μαζικό, κοινωνικά «λαϊκό» και προσανατολισμένο στην εργασία. Αυτό το αμερικανικό ρεύμα αφορούσε κυρίως αγρότες και απλούς εργάτες που πολλές φορές είχαν πολύ λίγους πόρους και θέλανε απλά να βελτιώσουν την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση και κάποια στιγμή να

¹⁸ Katsiardi-Hering, Olga, “Diaspora and Self-Representation: The Case Study of Greek People’s Identity, Fifteenth–Nineteenth Centuries.”, στο *The Human Person and the Human World: Multidisciplinary Perspectives*, επιμ. Cinzia Ferrini, 9–34. Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 2020, σελ.256

¹⁹ Katsiardi-Hering, Olga, ό.π., σελ. 253

²⁰ Clogg, 1992, όπως αναδεικνύεται από τον J. Burke Burke-A Concise History of Greece. Cambridge: Cambridge University Press

επιτρέψουν. Η Katsiardi-Hering προτείνει ότι από τα τέλη του 19ου αιώνα και στον 20ό αιώνα η ελληνική διασπορά δεν είναι πλέον πρωτίστως εμπορική (trade diaspora), αλλά αποκτά χαρακτηριστικά εμπορικής και εργασιακής/εργατικής διασποράς (commercial and labor diaspora), με νέες κοινωνικές συνθέσεις, νέους προορισμούς και διαφορετικές πρακτικές ένταξης. Στη βάση αυτού, οι ΗΠΑ αποτέλεσαν έναν εμβληματικό και στη συνέχεια συμβολικό δρόμο του «αποδήμου» και ταυτίστηκε κυρίως με τον έμπορο, την εργασία και τη διάθεση για την κοινωνική άνοδο.²¹

Παράλληλα, η αμερικανική μετανάστευση διαμορφώνει μια διπλή λογική δεσμών: από τη μία πλευρά εμβάσματα, επισκέψεις και συνεχείς αναφορές στην Ελλάδα· από την άλλη πλευρά σταδιακή ένταξη, οικογενειακές στρατηγικές και μετασχηματισμός ταυτότητας στις νέες γενιές. Εδώ γίνεται ιδιαίτερα ορατή η διεθνική/πολλαπλή ταυτότητα ως κοινωνική πρακτική: οι μετανάστες και τα παιδιά τους μπορούν να ενεργοποιούν διαφορετικές πολιτισμικές και γλωσσικές ταυτίσεις ανάλογα με το πλαίσιο, χωρίς αυτό να σημαίνει “απλή” εγκατάλειψη της ελληνικότητας ή “ακέραιη” διατήρησή της. Η αμφιθυμία ανάμεσα σε αφομοίωση και διατήρηση αποτελεί, έτσι, δομικό χαρακτηριστικό της εμπειρίας.²²

Σε αυτό το σημείο, η συμβολή της Katsiardi-Hering είναι χρήσιμη όχι ως ειδική ιστορία της ελληνοαμερικανικής μετανάστευσης, αλλά ως ερμηνευτικό κλειδί για το «ανήκειν» σε συνθήκες κινητικότητας. Έτσι, η μετανάστευση προς την Αμερική θεωρείται μια εμπειρία ταυτότητας «εν κινήσει» με τα λεγόμενα «υποκείμενα» να μην βρίσκονται μόνο ανάμεσα σε δυο κόσμους, αλλά να έχουν τη μνήμη ως κάτι που ανασυντίθεται συνέχεια, μέσα σε νέες συνθήκες. Γι’ αυτό, η ελληνικότητα δεν είναι μια σταθερή ουσία για την Αμερική αλλά μια διαδικασία για να συγκροτήσουμε δεσμούς και αφηγήσεις με άξονα την επικοινωνία, τη μνήμη και την προσαρμογή.²³

Κεφάλαιο 2: Το ελληνικό κράτος απέναντι στη διασπορά

Η παρούσα εργασία εδράζεται στην παραδοχή ότι ο «απόδημος Έλληνας» δεν είναι απλώς ένα ιστορικό υποκείμενο που μετακινείται, αλλά είναι μια συγκροτημένη πολιτισμική μορφή που αποκτά νόημα μέσα από λόγους, αφηγήσεις και εικόνες, και άρα μέσα από συγκεκριμένους μηχανισμούς νοηματοδότησης. Για να γίνει κατανοητή

²¹ Katsiardi-Hering, Olga, ό.π., σελ. 245

²² Beeman, William O. Language, Status, and Power in Iran. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 2018 σελ. 107-108

²³ Katsiardi-Hering, Olga, ό.π., σελ. 254-255

η λειτουργία της μορφής αυτής στη λογοτεχνία, τη μουσική και την εικόνα (1830–1940), απαιτείται ένα θεωρητικό πλαίσιο που να συνδέει τρεις έννοιες: (α) το έθνος ως κατασκευή συλλογικής ταυτότητας, (β) τη διασπορά ως πολιτισμική κατηγορία που επαναορίζει το “ανήκειν”, και (γ) την αναπαράσταση ως πρακτική παραγωγής προτύπων, συναισθημάτων και ιεραρχιών. Με αυτή τη λογική, οι πολιτισμικές μορφές της αποδημίας δεν αντιμετωπίζονται ως «καθρέφτες» μιας προϋπάρχουσας πραγματικότητας, αλλά ως τρόποι οργάνωσης της πραγματικότητας μέσα σε εθνικά και πολιτισμικά σχήματα. Στο πλαίσιο αυτό, το κεφάλαιο οργανώνεται σε τρεις υποενότητες. Η πρώτη (2.1) θεμελιώνει την αντίληψη του έθνους ως “φαντασιακής” και ιστορικά συγκροτημένης κοινότητας, δίνοντας έμφαση στους μηχανισμούς μέσω των οποίων παράγεται η αίσθηση ενότητας. Η δεύτερη (2.2) εισάγει τη διασπορά όχι απλώς ως δημογραφικό φαινόμενο αλλά ως πολιτισμική κατάσταση, όπου το «ανήκειν» γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης ανάμεσα σε χώρους, θεσμούς και αφηγήσεις. Επιπλέον, εστιάζει στην αναπαράσταση ως παραγωγική διαδικασία που κατασκευάζει νοήματα, καθιστώντας ορισμένες μορφές ορατές, επιθυμητές ή “κανονικές” και άλλες περιθωριακές.²⁴

2.1 Το έθνος ως μια φαντασιακή κατασκευή

Η συζήτηση για το έθνος στις σύγχρονες ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες μετατοπίζεται από την ιδέα του έθνους ως μια «φυσικής» κοινότητας σε μια αντίληψη του έθνους ως ιστορικής, πολιτικής και πολιτισμικής κατασκευής. Όπως δείχνει στο έργο του ο Hobsbawm, το έθνος δεν προϋπάρχει ως ουσία αλλά συγκροτείται και δημιουργείται μέσα από σύμβολα αφηγήσεις, τη γλώσσα και την εκπαίδευση. Γι’ αυτό, δεν είναι απλά ένα «αίσθημα», αλλά ένα πλέγμα θεσμών και πολιτισμικών πρακτικών που δημιουργεί την εντύπωση ενότητας, συνέχειας και κοινού πεπρωμένου.²⁵

Κομβική για τη μελέτη της «εθνικής φαντασίας» είναι η έννοια της «φαντασιακής κοινότητας». Ο Benedict Anderson (1983/2006., 2-3) ορίζει το έθνος ως κοινότητα «φαντασιακή» όχι επειδή είναι ψεύτικη, αλλά επειδή τα μέλη της δεν μπορούν να γνωριστούν όλα προσωπικά και παρ’ όλα αυτά βιώνουν την αίσθηση μιας βαθιάς οριζόντιας συντροφικότητας. Έτσι, το έθνος γίνεται υπαρκτό και βιώσιμο ως

²⁴ Clarke, John, Stuart Hall, Tony Jefferson, and Brian Roberts, eds. *Resistance through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. London: Routledge, 1976, σελ. 1-3

²⁵ Hobsbawm, ό.π., σελ. 102-103

μια σχέση ανάμεσα σε αγνώστους αλλά ταυτόχρονα «ομοεθνείς αγνώστους». Η φαντασιακή αυτή συνοχή δεν παράγεται αυτόματα: στηρίζεται σε μέσα επικοινωνίας και πολιτισμικές μορφές που κάνουν την κοινότητα «ορατή» και «αναγνωρίσιμη». Στο σχήμα του Anderson, κρίσιμος είναι ο ρόλος του print-capitalism, μέσω του οποίου δημιουργούνται κοινά γλωσσικά πεδία, τυποποιούνται μορφές λόγου και καλλιεργείται η αίσθηση συμμετοχής σε μια κοινότητα που εκτείνεται πέρα από το πρόσωπο-με-πρόσωπο.²⁶

Παράλληλα, η εθνική συγκρότηση προϋποθέτει τη δημιουργία ιστορικής συνέχειας. Μελέτες για τον εθνικισμό έχουν δείξει ότι οι εθνικές αφηγήσεις οργανώνονται γύρω από σχήματα «καταγωγής», «παρακμής», «αναγέννησης» και «προορισμού», τα οποία μετατρέπουν ένα ετερογενές παρελθόν σε ενιαία ιστορία. Σε αυτή τη διαδικασία ενεργοποιούνται συχνά «επινοημένες παραδόσεις»: πρακτικές που εμφανίζονται ως αρχαίες, αλλά συγκροτούνται νεωτερικά για να παράγουν κοινωνική συνοχή και νομιμοποίηση. Για τον απόδημο, αυτή η λογική είναι κρίσιμη, επειδή μπορεί να εντάσσεται στις λεγόμενες «αφηγήσεις συνέχειας» (ο απόδημος ως φορέας ελληνικότητας στο εξωτερικό), αλλά και να γίνεται πεδίο αγωνίας όταν η επαφή με άλλους κόσμους εκλαμβάνεται ως κίνδυνος αλλοίωσης.²⁷

Το έθνος, ωστόσο, δεν συγκροτείται μόνο μέσα από κείμενα και ιδέες, αλλά και μέσα από χωρικές και χρονικές κατηγορίες. Οι ιστοριογραφίες του έθνους συχνά παρουσιάζουν τον χώρο ως κάτι γραμμικό και τον χρόνο ως κάτι που ομογενοποιείται, ακόμα και όταν οι πληθυσμοί είναι διάσπαρτοι ή έχουν πολλαπλές ταυτότητες. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τη νεότερη Ελλάδα, όπου η ένταση ανάμεσα στα όρια του κράτους και στην έκταση του «έθνους»/«Ελληνισμού» καθιστά τον απόδημο όχι εξαίρεση, αλλά συστατικό στοιχείο της ίδιας της εθνικής χωροχρονικής φαντασίας.²⁸

Τέλος, η θεωρία του έθνους ως «αφήγησης» υπογραμμίζει ότι το έθνος δεν είναι μόνο κοινότητα, αλλά τρόπος να αφηγείσαι την κοινότητα. Ο Homi Bhabha²⁹ επισημαίνει ότι το έθνος συγκροτείται μέσα από αφηγηματικές πρακτικές που παράγουν «λαό», «παραδόση», «ιστορία» και «συνοχή», ενώ συχνά αποκρύπτουν ρωγμές, εσωτερικές διαφοροποιήσεις και εναλλακτικές εμπειρίες. Σε αυτό το πλαίσιο,

²⁶ Anderson, ό.π., σελ. 4-5

²⁷ Hobsbawm, ό.π., σελ. 103-104

²⁸ Λιάκος, Αντώνης, ό.π., σελ. 214-215

²⁹ Bhabha, Homi K. The location of culture, 1994, σελ. 212-213.

η μορφή του απόδημου μπορεί να λειτουργεί άλλοτε ως εργαλείο ενίσχυσης της ενότητας (ο απόδημος ως “κομμάτι του εθνικού σώματος”) και άλλοτε ως σημείο όπου γίνονται ορατές οι αντιφάσεις της ενότητας (ο απόδημος ως «άλλος» που εκδυτικίζεται, αποκόπτεται ή αναδιαπραγματεύεται την ταυτότητά του).³⁰

Ιδιαίτερα στη νεότερη ελληνική συνθήκη, η συλλογική ταυτότητα διατυπώνεται συχνά όχι μόνο ως «έθνος» με την πολιτικο-θεσμική έννοια, αλλά και ως «Ελληνισμός» που υπερβαίνει τα σύνορα του κράτους. Γι’ αυτό η διασπορά και ο λαός της διασποράς νοούνται ως σημαίνοντα στοιχεία για τον ελληνισμό. Οι κοινότητες δεν είναι απλώς «σύλλογοι» ομογενών αλλά κέντρα πολύ σημαντικής αναφοράς με θεσμούς, διοίκηση και θεσμούς κοινωνικής οργάνωσης. Έτσι, ο «εθνικός χώρος» δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με την κρατική επικράτεια, αλλά μπορεί να αναπαράγεται σε παροικιακούς μικρόκοσμους μέσω θεσμών, δικτύων και συμβολικών πλαισίων.. Ωστόσο, η εθνική μορφοποίηση αυτών των υπερεδαφικών δεσμών δεν είναι ιστορικά σταθερή. Η Σιφναίου εξετάζοντας εμπορικές διασπορές στην ανατολική Μεσόγειο, δείχνει ότι ο «κοσμοπολιτισμός» ως πολιτισμική πρακτική των ελίτ της διασποράς άνθισε στην εποχή των αυτοκρατοριών αλλά υποχώρησε όταν ο εθνικισμός αναδιαμόρφωσε τις εθνοτικές ταυτότητες και τα σύνορα, οδηγώντας σε νέες μορφές ταύτισης και νέες απαιτήσεις «εθνικής» ευθυγράμμισης.³¹

2.2 Η διασπορά και η σύνδεση με την εθνική ταυτότητα

Η έννοια της διασποράς χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να περιγράψει συγκεκριμένες ιστορικές εμπειρίες εκτοπισμού και εγκατάστασης εκτός «πατρίδας» (με χαρακτηριστική την εβραϊκή περίπτωση), όμως στη σύγχρονη θεωρία απέκτησε ευρύτερο περιεχόμενο. Αυτό γιατί περιγράφει μορφές συλλογικής ταυτότητας που συγκροτούνται μέσα από τη μετακίνηση, την εγκατάσταση αλλού και τη διατήρηση ή/και ανακατασκευή δεσμών με έναν τόπο καταγωγής. Η διασπορά, έτσι, ταυτίζεται με την παραγωγή κοινής μνήμης, με την αίσθηση συλλογικής καταγωγής, με δίκτυα

³⁰ Bhabha, Homi K. The location of culture, 1994, σελ. 212-213.

³¹ Sifneos, Evridiki. “‘Cosmopolitanism’ as a Feature of the Greek Commercial Diaspora.” History and Anthropology 16, no. 1 (2005), σελ. 97
Constantinides, ό.π., σελ. 15-16
Σελέκου, Όλγα. «Ελληνικές Παροικίες και Κοινότητες στην Κριμαία (18ος–19ος αι.).» Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών (2001), σελ. 251-252

επικοινωνίας και αλληλεγγύης, καθώς και με μια «φαντασιακή γεωγραφία» της πατρίδας που συχνά επανα-οργανώνεται στον χώρο του εξωτερικού.³²

Στην ελληνική περίπτωση, η «διασπορά» δεν λειτουργεί ως ενιαία, ομοιογενής πραγματικότητα αλλά ως σύνολο ιστορικά διακριτών σχηματισμών, με διαφορετικές γεωγραφίες, κοινωνικές συνθέσεις και μορφές σχέσης με την «πατρίδα». Μια χρήσιμη τυπολογία διακρίνει ανάμεσα σε μια ιστορική διασπορά (15ος αι.–τομή 1922), με κέντρα στη Μεσόγειο, τη Δυτική Ευρώπη και τη Μαύρη Θάλασσα, και σε μια μεταναστευτική (τέλη 19ου αι.–σήμερα), που συνδέεται με μετακινήσεις οικονομικού χαρακτήρα από το ελληνικό κράτος προς τον «Νέο Κόσμο» και αργότερα προς άλλους δυτικούς προορισμούς. Αυτή η διάκριση είναι σημαίνουσα καθώς η περίοδος 1830-1940 ουσιαστικά φέρνει σε μια «διασταύρωση τα δυο σχήματα», δηλαδή αφενός συνεχίζει να υπάρχει ένα «ιστορικό» δίκτυο κοινοτήτων, αφετέρου εμφανίζεται μαζικά το μεταναστευτικό κύμα που καθιστά τον απόδημο κεντρικό πολιτισμικό τύπο.³³

Ιδιαίτερα χρήσιμη για την παρούσα χρονολόγηση είναι η επισήμανση μιας κάπως «γκρίζας ζώνης» από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους (1830) έως σχεδόν το τέλος του 19ου αιώνα. Συγκεκριμένα, οι ελληνικές μετακινήσεις κατευθύνονται όχι μόνο προς τα κλασικά κέντρα που αφορούν στη Δυτική Ευρώπη, αλλά και προς την Ανατολική Μεσόγειο, τη Νότια Ρωσία και τον Καύκασο. Έτσι, δημιουργούνται κοινότητες που εντάσσονται κυρίως στην ιστορική διασπορά αλλά προαναγγέλλουν στοιχεία της μεταγενέστερης μεταναστευτικής διασποράς. Ουσιαστικά, η περίοδος μεταξύ 1830-1940 μπορεί να προσεγγιστεί ως μια μεταβατική φάση που διάφορες μορφές αποδημίας επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο φαντάζεται, ορίζει και αξιολογεί το έθνος τον «απόδημο».³⁴

Για την εργασία αυτή είναι σημαντικό να αντιμετωπιστεί η διασπορά ως πολιτισμική κατηγορία και όχι ως ουδέτερη περιγραφή. Έχει υποστηριχθεί ότι ο όρος «διασπορά» μπορεί να λειτουργήσει ενοποιητικά, «μαζεύοντας» ετερογενείς εμπειρίες μετακίνησης κάτω από ένα κοινό σχήμα, με αποτέλεσμα να αποκρύπτονται διαφορές ταξικές, τοπικές, χρονικές ή πολιτισμικές. Σε πολλές περιπτώσεις, η διασπορά συγκροτείται ως αφήγηση εκ των υστέρων: διαφορετικές μεταναστεύσεις, σε

³² Safran, William. "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return." *Diaspora* 1 (1991), σελ. 84-85

³³ Constantinides, 2015, ό.π., σελ. 15

³⁴ Constantinides, 2015, ό.π., σελ. 17

διαφορετικά κύματα και προορισμούς, λογίζονται ως «μία» ιστορία κοινής μοίρας. Αυτό είναι καθοριστικό για τη μελέτη της ελληνικής αποδημίας, όπου ο «απόδημος» συχνά μετατρέπεται σε ενιαίο τύπο στο πολιτισμικό φαντασιακό, παρά την ιστορική ποικιλία (παροικίες Μεσογείου, εμπορικά δίκτυα, μετανάστευση στην Αμερική κ.ο.κ.).³⁵

Μεθοδολογικά, η παραπάνω επισημάνση συνδέεται και με το γεγονός ότι η μελέτη της ελληνικής διασποράς υπήρξε για μεγάλο διάστημα παραμελημένη ή/και κατακερματισμένη, ενώ η ιστοριογραφική προσοχή στράφηκε συχνά περισσότερο στη διασπορά ως «προϊστορία» του 1821 παρά ως αντικείμενο καθαυτό. Αυτή η παρατήρηση είναι σημαντική καθώς δικαιολογεί μια στροφή από την «ιστορία της μετανάστευσης» προς την πολιτισμική ανάγνωση των αναπαραστάσεων της αποδημίας, δηλαδή προς τον τρόπο με τον οποίο παράγονται πρότυπα, αξίες και ιεραρχίες γύρω από τον απόδημο.³⁶

Ένα δεύτερο κρίσιμο σημείο είναι ότι η διασπορά μετακινεί το «ανήκειν» από τον χώρο στο δίκτυο: η κοινότητα δεν ορίζεται πια μόνο από κοινό έδαφος, αλλά από σχέσεις, ανταλλαγές και πολιτισμικούς κώδικες. Στην ελληνική διασπορά, οι διαδρομές που αφορούν στο εμπόριο είναι ουσιαστικά και διαδρομές που προωθούν την επικοινωνία ανάμεσα στις διάφορες κοινότητες και ταυτόχρονα εμβαθύνει την πολιτισμική ανταλλαγή, την κυκλοφορία εφημερίδων και περιοδικών καθώς και την έκδοση βιβλίων. Παράλληλα, συνεκτικό ρόλο διατηρεί η Εκκλησία και τα δίκτυά της με επίκεντρο το Οικουμενικό Πατριαρχείο, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση κοινού συμβολικού ορίζοντα.³⁷

Για να γίνουν αντιληπτά τα παραπάνω, πρέπει να γίνει, ωστόσο διάκριση ανάμεσα στις έννοιες «παροικία» και «κοινότητα». Από τη μια πλευρά, η «παροικία» δηλώνει το σύνολο του ομογενειακού πληθυσμού εγκατεστημένου σε ξένο τόπο, ως δημογραφική και κοινωνική πραγματικότητα εκτός «εθνικού» χώρου. Από την άλλη πλευρά, η «κοινότητα» αφορά το τμήμα της παροικίας που οργανώνεται σε σωματειακές μορφές με θεσμική/νομική υπόσταση και αναλαμβάνει να ρυθμίζει δικαιώματα και λειτουργίες στο όνομα ευρύτερου συνόλου—κάτι που επιτρέπει να

³⁵ Brubaker, Rogers. "The 'Diaspora' Diaspora." *Ethnic and Racial Studies* 28, no. 1 (2005), σελ. 10-11 <https://doi.org/10.1080/0141987042000289997>.

³⁶ Constantinides, 2015, ό.π., σελ. 15

³⁷ Constantinides, 2015, ό.π., σελ. 17-18

συζητήσουμε τη διασπορά ως διαδικασία θεσμοποίησης και όχι ως απλή άθροιση μετακινούμενων ατόμων.³⁸

Συναφώς, η διασπορά δεν προκύπτει ως «αυτονόητη» ιδιότητα ενός λαού, αλλά ως ιστορικά προσδιορισμένη διαδικασία που εξαρτάται από κρατικές πολιτικές και διεθνείς οικονομικές δομές. Σε μελέτη για τις ελληνικές παροικίες στην Κριμαία (18ος–19ος αιώνας), η παροικιακή ανάπτυξη συνδέεται άμεσα με τη ρωσική πολιτική εποικισμού—μέσω αυτοκρατορικών διαταγμάτων και διοικητικών πράξεων—και εντάσσεται σε ευρύτερους γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς και στις μεταβολές του ευρωπαϊκού μερκαντιλισμού. Αυτό μεταφέρει ουσιαστικά το ενδιαφέρον από διάφορες ηθικές εξηγήσεις της φυγής προς μια ανάλυση της διασποράς ως πεδίου στο οποίο συναντώνται η οικονομία, η πολιτική και η πολιτισμική συγκρότηση.³⁹

Επιπροσθέτως, οι μετακινήσεις οργανώνονται μέσα σε συγκεκριμένα καθεστώτα υποδοχής και προνομίων· δεν αποτελούν απλώς «άτακτη φυγή». Μάλιστα, για την Κριμαία υπογραμμίζεται πως τα διάφορα μεταναστευτικά ρεύματα κινούνται προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις που έχουν συγκεκριμένο πολιτικό-θεσμικό πλαίσιο εγκατάστασης και ρύθμισης μέσω ουκαζίων (προβλέποντας όρους εγκατάστασης και προνόμια για ομόδοξους πληθυσμούς). Αυτό έχει σημασία επειδή δείχνει ότι η διασπορά παράγει θέσεις, ρόλους και ιεραρχίες ήδη από τη στιγμή της «εισόδου» στον τόπο εγκατάστασης—κάτι που αργότερα αποτυπώνεται και σε πολιτισμικές αναπαραστάσεις.⁴⁰

Περαιτέρω, κομβικός μηχανισμός συνοχής και αυτο-οργάνωσης είναι συχνά η Εκκλησία. Ειδικότερα, στις ελληνικές παροικίες, η ίδρυση ναού λειτουργεί ως παράγοντας οργάνωσης και προϋπόθεση για την θεσμική συγκρότηση κοινοτήτων, ενώ αυτή η οργανωτική μορφή μεταφέρει ιστορικά πρότυπα οργάνωσης των χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Rum milleti). Την ίδια ώρα, μέσα από την εκκλησιαστική αναφορά και τη σύνδεση με το Πατριαρχείο επιδιώκεται ο περιορισμός αφομοιωτικών πιέσεων και η κατοχύρωση αναγνωρίσιμης συλλογικής διακριτότητας στο περιβάλλον υποδοχής.⁴¹

Όσον αφορά στο επίπεδο της ταυτότητας, το υποκείμενο «διασποράς» μπορεί να ανήκει ταυτόχρονα σε περισσότερες από μία «φαντασιακές κοινότητες» και να

³⁸ Σελέκου, ό.π., σελ. 260

³⁹ Σελέκου, ό.π., σελ. 250–251

⁴⁰ Σελέκου, ό.π., σελ. 252–253

⁴¹ Σελέκου, ό.π., σελ. 258–260

ενεργοποιεί πολλαπλές γλωσσικές/πολιτισμικές ταυτίσεις ανάλογα με το πλαίσιο. Κατ' ουσίαν, ο «απόδημος» παρουσιάζεται όχι ως σταθερό «είδος», αλλά ως μορφή που προσαρμόζει την αυτοπαρουσίαση και τις πρακτικές του μέσα σε διαφορετικά καθεστώτα ένταξης και αναγνώρισης. Η σύνδεση διασποράς και εθνικής ταυτότητας γίνεται ιδιαίτερα εμφανής αν ιδωθεί ιστορικά πώς συγκροτήθηκαν οι ελληνικές εμπορικές διασπορές. Η Σιφναίου δείχνει ότι η ταχεία ανάπτυξη του οθωμανο-ευρωπαϊκού εμπορίου από τα τέλη του 18ου αιώνα γέννησε λιμενικές πόλεις-κόμβους όπου διαμορφώθηκαν πολυεθνικές, πολυθρησκευτικές και πολυγλωσσικές κοινωνίες· μέσα σε αυτές, οι Έλληνες εμφανίζονται αρχικά ως ενδιάμεσοι και σταδιακά αναλαμβάνουν κεντρικό ρόλο στις διεθνείς ανταλλαγές, με εγκαταστάσεις και κοινότητες σε πόλεις όπως η Μασσαλία, η Τεργέστη, η Αλεξάνδρεια και η Οδησός. Αυτό το πλαίσιο είναι σημαντικό επειδή δείχνει ότι η ελληνική αποδημία συνδέεται δομικά με διεθνή δίκτυα και αστικές μορφές ζωής ήδη πριν παγιωθεί ο εθνικός λόγος του 19ου αιώνα.⁴²

Σε αυτό το πλαίσιο, ο «κοσμοπολιτισμός» δεν είναι απλώς χαρακτηριστικό των πόλεων-λιμανιών αλλά και πολιτισμικό φαινόμενο που χαρακτηρίζει εμπορικές διασπορές: μια κοσμοθεώρηση και ένα σύνολο δημόσιων πρακτικών που συνδέονται με δεξιότητες (πολυγλωσσία, γνώση αγορών και νομισμάτων, δικτύωση εμπιστοσύνης), καθώς και με μια «ευρωπαϊκή» αστική κουλτούρα που παράγεται και επιδεικνύεται μέσω φιλανθρωπίας, υποδομών και πολιτισμικού «*veneer*». Η επισήμανση αυτή είναι χρήσιμη εδώ, γιατί μας επιτρέπει να δούμε ότι ο απόδημος δεν αναπαρίσταται μόνο ως «εθνικός φορέας», αλλά και ως υποκείμενο που κινείται μέσα σε υπερεθνικά πολιτισμικά σχήματα.⁴³

Ωστόσο, αυτή η (και συχνά κοσμοπολίτικη) συγκρότηση που αφορά στη διασπορά δεν είναι σταθερή: μετασχηματίζεται όταν ο εθνικισμός και τα νέα σύνορα αναδιατάσσουν τις ταυτότητες, τις οικονομικές ροές και τα πολιτισμικά καθεστώτα αναγνώρισης. Η Σιφναίου και πάλι υπογραμμίζει πως ο κοσμοπολιτισμός των εμπορικών διασπορών «ανθίζει» στην εποχή των αυτοκρατοριών αλλά υποχωρεί όταν ο εθνικισμός αναδιαμορφώνει εθνικές ταυτότητες και ξαναχαράσσει σύνορα, οδηγώντας σε νέες μορφές ταύτισης και σε πιέσεις ευθυγράμμισης με εθνικά κέντρα. Αυτό προσφέρει ένα καθαρό θεωρητικό πέρασμα από τη διασπορά ως υπερεθνική

⁴² Sifneos, 2005 ό.π., σελ.98–100

⁴³ Sifneos, 2005 ό.π., σελ.99-102

πρακτική προς τη διασπορά ως πεδίο εθνικοποίησης—άρα και προς τις αμφίσημες αναπαραστάσεις του αποδήμου. Τέλος, επειδή η διασπορά συγκροτείται και ως μνήμη, η έννοια δεν περιορίζεται στην ανάκληση γεγονότων αλλά περιλαμβάνει επιλογή, αφήγηση, τελετουργία και παραγωγή κοινής συγκίνησης μέσω κειμένων, τραγουδιών και εικόνων που λειτουργούν ως φορείς διαγενεακής μετάδοσης. Στην προοπτική αυτή, η «νοσταλγία» μπορεί να ιδωθεί όχι μόνο ως συναίσθημα, αλλά ως πολιτισμικό σχήμα που οργανώνει τον χρόνο (παρελθόν/παρόν) και τον χώρο (εδώ/εκεί) σε συνεκτική αφήγηση.⁴⁴

Κεφάλαιο 3: Οι κοινωνικές και λαϊκές αντιλήψεις για τους αποδήμους

3.1. Ο ΑΠΟΔΗΜΟΣ ΣΤΗ ΜΟΥΣΙΚΗ

Η μορφή του αποδήμου δεν περιορίζεται στη λογοτεχνική αφήγηση· εγγράφεται με ιδιαίτερη ένταση και στο μουσικό σώμα του ελληνισμού. Από τα δημοτικά τραγούδια της ξενιτιάς έως τα «αμερικάνικα» της διασποράς και το μεσοπολεμικό λαϊκό τραγούδι, η εμπειρία της αποδημίας μετατρέπεται σε ηχητικό τεκμήριο συλλογικής μνήμης. Έτσι, το τραγούδι επιτρέπει ουσιαστικά να συμπτυκνωθεί η οδύνη, η ελπίδα αλλά και η κοινωνική εμπειρία σε ένα περιβάλλον ιδιαίτερο φορτισμένο. Όπως έχει επισημανθεί, τα τραγούδια της ξενιτιάς δεν λειτουργούν μόνο ως «έκφραση συναισθήματος», αλλά και ως κοινωνικά έγγραφα που αποτυπώνουν την ιστορική πραγματικότητα της μετακίνησης και τη διάρρηξη της κοινότητας. Μέσα σε συνθήκες ξεριζωμού ή μακρόχρονης απουσίας, το δημοτικό τραγούδι δρα ως φορέας συνέχειας: μια πολιτισμική πρακτική που μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά και συντηρεί την αίσθηση δεσμού με την πατρογονική γη, αρθρώνοντας συλλογικά χαρά, λύπη, πόνο και απώλεια.⁴⁵

Η έννοια της ξενιτιάς, άλλωστε, δεν εξαντλείται στη γεωγραφική απομάκρυνση· περιλαμβάνει ταυτόχρονα τη μετανάστευση/«εξορία» και την εμπειρία της ξενότητας που εγκαθίσταται στην καθημερινότητα του υποκειμένου στον νέο τόπο.

⁴⁴ Sifneos, 2005 ό.π., σελ.97,109

Assmann, Jan. "Communicative and Cultural Memory." In Cultural Memory Studies, 2011, σελ. 15

⁴⁵ Gougoulaki, N. Δημοτικό Τραγούδι της Ανατολικής Ρωμυλίας – Διδακτική Προσέγγιση. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2021, σελ. 14

Υπάρχει, μάλιστα, η περίπτωση της Ηπείρου στην οποία οι ιστορικές συνθήκες ενίσχυσαν σε μεγάλο βαθμό τις μετακινήσεις και τροφοδότησαν την μουσική. Τα τραγούδια διαδίδονται μέσα από την κοινή παράδοση και λειτουργούν ως ένας κοινός κώδικας επικοινωνίας. Συνεπώς, το τραγούδι δεν αναδεικνύει μόνο τον προσωπικό καημό.⁴⁶

3.1.1 Δημοτικά τραγούδια της ξενιτιάς

Στο δημοτικό τραγούδι, η ξενιτιά παρουσιάζεται πρωτίστως ως ρήξη του οικογενειακού δεσμού και διάρρηξη της κοινοτικής συνοχής. Υπάρχει συνεχής αναδιαμόρφωση των τραγουδιών με ενσωμάτων ιστορικών εμπειριών και αυτά φαίνεται να εστιάζουν στη μνήμη του σώματος της κοινότητας. Μιλάνε για τον πόνο του ξενιτεμένου αλλά και για τον πόνο εκείνων που μένουν πίσω.

Χαρακτηριστικά δημοτικά τραγούδια είναι τα παρακάτω:

«Θέλω να πα στην ξενιτιά να κάμω τριάντα ημέρες
και η ξενιτιά με γέλασε και κάνω τριάντα χρόνους.
Περικαλώ σε, ξενιτιά, αρρώστια μη μου δώσεις.
Η αρρώστια θέλει πάπλωμα, θέλει παχύ στρωσίδι,
θέλει μανούλας γόνατα, θέλ' αδερφής αγκάλες,
θέλει πρώτες ξαδέρφισσες να κάθονται κοντά σου,
θέλει και σπίτι να είν' πλατύ, να στρώνει, να ξιστρώνει*.
Όσο 'χει ο ξένος την υγεία, ούλοι* τον αγαπάνε.
Μα 'ρθε καιρός κι αρρώστησε βαριά για να πεθάνει·
κι ο ξένος αναστέναζε και η γης αναταράχτη:
— Να είχα νερ* απ' τον τόπο μου και μήλ' απ' τη μηλιά μου,
σταφύλι ροδοστάφυλο απ' την κληματαριά μου».*⁴⁷

*«Ξενιτεμένο μου πουλί και παραπονεμένο,
Η ξενιτιά σε χαίρεται κι εγώ 'χω τον καημό σου.
Να στείλω γράμμα, χάνεται, δεν βρίσκει το παιδί μου,
Να μάθη, όσα να τω πη, διψάει η καρδιά μου·*

⁴⁶ Ελληνικό Ινστιτούτο Στρατηγικών Μελετών, *Η μουσική παράδοση της Ηπείρου*, blog <https://elisme.gr/moysiki-paradosi-tis-ipeiroy/>

⁴⁷ https://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/logotexnia/d6-02-05.htm

*Να στείλω μήλο σήπεται, λουλούδι μαραγκιάζει·
 Να στείλω και το δάκρυ μου σ'ένα ψιλό μαντήλι.
 Το δάκρυ μ' είναι καυτηρό και καίει το μαντήλι.
 Φεγγάρι μου λαμπρό, λαμπρό και κυκλογυρισμένο,
 Αυτού ψηλά που περπατείς και χαμηλά μας βλέπεις,
 Δεν είδες που το γιόκα μου τον πολλ' αγαπημένο;
 Τίνος ματάκια βλέπουν τον, και τα δικά μου κλαίγουν;
 Τίνος τα χείλη τού μιλούν και τα δικά μου τρέμουν;
 Τίνος καρδιά τον χαίρεται, και η δική μου σκάζει;
 Τίνος χεράκια τον κινούν, και τα δικά μου τρέμουν;
 Ανάθεμά σου ξενιτιά για τα κακά, που κάνεις.
 Ξενίτεψες τον άντρα μου κ' έκαμες να χηρέψω·
 Ξενίτεψες και το πουλί μ', τώρα δώδεκα χρόνους.
 Ανάθεμά σου ξενιτιά, ανάθεμα στους Τούρκους,
 Που 'ρήμωσαν το σπίτι μου και μ' έντυσαν στα μαύρα».*

Ακόμη, ο θρήνος στο δημοτικό τραγούδι δεν αφορά αποκλειστικά τον φυσικό θάνατο· εκτείνεται σε κάθε μορφή βίαιου ή οριστικού χωρισμού. Θάνατος, γάμος και ξενιτεμός συγκροτούν παραλλαγές του ίδιου πυρήνα: της διάρρηξης της οικογενειακής ενότητας. Η αναχώρηση, δηλαδή, για τα ξένα είναι σαν ένας «μικρός θάνατος» καθώς αυτός που φεύγει δεν είναι βέβαιο αν θα επιστρέψει. Άλλες φορές η ξενιτιά παρουσιάζεται ως συμφορά, ισοδύναμη με τον θάνατο.⁴⁸

Η μορφή της μάνας δεσπόζει σε αυτό το ποιητικό σύμπαν, λειτουργώντας ως σύμβολο του τόπου και της ηθικής τάξης που διασαλεύεται με την αναχώρηση. Στίχοι όπως «Μάνα μου, τα μαύρα μάτια σου / να μην τα κλαίν' τα ξένα» συμπυκνώνουν την αγωνία του αποχωρισμού και τη συνείδηση ότι η απομάκρυνση σημαίνει απώλεια της ηθικής και συναισθηματικής γείωσης. Στην ηπειρώτικη παράδοση, αναδεικνύονται σταθερά πρόσωπα-φορείς του βιώματος — η μάνα, η σύζυγος/γυναίκα και ο ξενιτεμένος — ενώ η ξενιτιά μπορεί να δηλώνει ακόμη και την απομάκρυνση της κόρης μέσω γάμου, ως εμπειρία απόστασης από το οικείο περιβάλλον.⁴⁹

⁴⁸ Κυριακίδης, Στίλπων Π. Το δημοτικό τραγούδι: Συναγωγή μελετών. Αθήνα, 1990, σελ.45

⁴⁹ Fauriel, Claude. Ελληνικά δημοτικά τραγούδια Α': Η έκδοση του 1824-1825. Ηράκλειο, 2007, σελ.294

Ο θρήνος δομείται συχνά με επαναλαμβανόμενες επικλήσεις, λογότυπους και αντιφωνίες. Η επανάληψη φράσεων («να σας το ειπώ...», «αν πέσουνε...») και η παρατακτική διάρθρωση των στίχων αποτελούν τεχνικές ενίσχυσης της δραματικότητας και ανάδειξης του συναισθηματικού φορτίου.⁵⁰

Η συχνή χρήση ερωτήσεων-απαντήσεων δεν συνιστούν ένα απλό σχήμα, αλλά μια συλλογική συμμετοχή που κρατούν το βίωμα μέσα στην κοινότητα και το μετατρέπουν σε ατομικό πένθος. Το τραγούδι της ξενιτιάς δεν είναι ατομική εξομολόγηση αλλά μια πράξη για τη δημόσια μνήμη.⁵¹

Μουσικά, η ξενιτιά αποτυπώνεται συχνά σε αργές αγωγές και πεντατονικές μελωδίες, ιδίως σε περιοχές της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, όπου η μελωδική γραμμή εντείνει τη θρηνητική διάσταση και η επανάληψη λειτουργεί ως τελετουργική επεξεργασία της απώλειας. Ωστόσο, η παράδοση δεν είναι ενιαία: σε ορισμένες τοπικές εκδοχές παρατηρείται ταχύτερη ρυθμική αγωγή και περιορισμένη μελισματικότητα, στοιχείο που υποδηλώνει διαφοροποιήσεις στο ύφος και στον τρόπο εκφοράς του βιώματος.⁵²

Η γλώσσα του δημοτικού τραγουδιού κατασκευάζει τη ξενιτιά ως «μαύρη» και «πικρή». Οι συμβολικές εικόνες — μαύρα πουλιά, ξενιτεμένα δέντρα, ξερά κλαδιά — αποδίδουν την αποκοπή από το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Η αντίθεση άνοιξης και θανάτου — ή άνοιξης και ξενιτιάς — λειτουργεί ως ποιητικό σχήμα που εντείνει τη δραματικότητα του βιώματος, καθώς η αναγέννηση της φύσης αντιπαρατίθεται στην απώλεια.⁵³

3.1.2. Τραγούδια με αναφορά στην Αμερική

Με το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα προς τις Ηνωμένες Πολιτείες στις αρχές του 20ού αιώνα, η θεματική της ξενιτιάς μετασχηματίζεται, χωρίς ωστόσο να αποκόπτεται από τον δημοτικό της πυρήνα. Στίχοι όπως «Στην Αμερική θα πάω, δολάρια να βγάλω» εκφράζουν το όνειρο της οικονομικής ανόδου και της κοινωνικής κινητικότητας· παράλληλα, τραγούδια απογοήτευσης («Αχ Αμέρικα, σε πίστεψα και μ' έκαψες») αποτυπώνουν τη διάψευση και την εμπειρία της εκμετάλλευσης. Η διπλή αυτή όψη — ουτοπία και διάψευση — επιβεβαιώνει ότι η Αμερική λειτουργεί ως χώρος

⁵⁰ Goudas, S. Ο θρήνος στο δημοτικό τραγούδι. Lund: Lund University, 2007, σελ. 26-28

⁵¹ Gougoulaki ό.π., σελ. 14-15

⁵² Gougoulaki ό.π., σελ. 17

⁵³ Goudas, ό.π., σελ. 19-20

φανταστικής υπέρβασης αλλά και σκληρής πραγματικότητας. Στα παροικιακά τραγούδια, η ταυτότητα του μετανάστη μετατοπίζεται από τον «ξενιτεμένο χωρικό» στον «εργάτη της βιομηχανίας», συγκροτώντας ένα νέο υβριδικό πολιτισμικό προφίλ που συνδυάζει την αγροτική μνήμη με την αστική εμπειρία. Η μετατόπιση αυτή σηματοδοτεί και μια αλλαγή στην αναπαράσταση του αποδήμου: από παθητικό θύμα της ξενιτιάς σε υποκείμενο που διαπραγματεύεται ενεργά την κοινωνική του θέση.

Για παράδειγμα, στο τραγούδι «Παναθεμά σε Αμερική», η χώρα αυτή παρουσιάζεται ως κάτι που γέννησε, εκτός των άλλων, και αρνητικές καταστάσεις και συναισθήματα, εξ ου και η αναφορά «πανάθεμά σε»⁵⁴. Παρόμοια είναι τα συναισθήματα στο τραγούδι «Μη με στέλνεις μάνα στην Αμερική» της Ρίτας Αμπατζή (1935):

*«Μη με στέλνεις μάνα στη Αμερική
θε να μαραζώσω, να πεθάνω εκεί.
Δολάρια δε θέλω πώς να σου το πω
καλιά, ψωμί, κρεμμύδι, κι αυτόνε π' αγαπώ.
Αγαπώ μανούλα, κάποιον στο χωριό
όμορφο, λεβέντη και μοναχογιό.
Μ' έχει φιλημένη μεσ' τις ρεματιές
και αγκαλιασμένη κάτω απ' τις ιτιές»⁵⁵*

Αντίστοιχο περιεχόμενο έχει το τραγούδι «Ποιος θέλει να πάει στην Αμερική» που μάλλον ακούστηκε πρώτη φορά στις αρχές του 20ού αι:

*«Ποιος θέλ' να πάει στην Αμερική, να κάτσει να συλλογιαστεί, σαράντα μέρες
θάλασσα, καημούς κι αναστενάγματα, σε νέο πλοίο μπήκαμε, στη Νέα Υόρκη
βγήκαμε, σαν τα πουλιά γυρίζαμε, κανέναν δε γνωρίζαμε...»⁵⁶*

Επιπλέον, η παροικία των Ελλήνων στην πόλη της Ν. Υόρκης ανέπτυξε ένα αρκετά δραστήριο περιβάλλον μέσα στο οποίο καταγράφονται πάρα πολλές ηχογραφήσεις από μεγάλες αμερικανικές εταιρείες (π.χ. Columbia, Victor). Αυτές απειθύνονταν τόσο στους Έλληνες της Αμερικής αλλά λειτούργησαν και ως μέσο για τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης. Κοντά σε αυτά, κεντρική μορφή αποτέλεσε η Μαρίκα Παπαγκίκα, μια από τις πιο σημαντικές μορφές του ελληνικού τραγουδιού

⁵⁴ https://www.youtube.com/watch?v=cTCJkb9Q0kU&list=RDcTCJkb9Q0kU&start_radio=1

⁵⁵ https://www.youtube.com/watch?v=EWYu1rZwoR4&list=RDEWYu1rZwoR4&start_radio=1

⁵⁶ https://www.youtube.com/watch?v=aO-2sJ9L83E&list=RDaO-2sJ9L83E&start_radio=1

στην Αμερική. Συγκεκριμένα, την περίοδο 1918-1929 πραγματοποίησε περίπου 200 ηχογραφήσεις και ερμήνευσε δημοτικά, σμυρμαίικα τραγούδια. Μέσα από τα τραγούδια της ανέδειξε την προσπάθεια των μεταναστών να διατηρήσουν δεσμούς με την πατρίδα την ίδια ώρα που προσαρμόζονταν στο νέο περιβάλλον της Αμερικής.⁵⁷

Άλλος σημαντικός καλλιτέχνης ήταν ο Κώστας Δούσας που κι αυτός με τη σειρά του ανέδειξε τη μετάβαση από τον ελληνικό χώρο στην Αμερική. Σε αυτά τα τραγούδια εμφανίζονται συχνά στοιχεία γλωσσικού και πολιτισμικού υβριδικού λόγου καθώς ενσωματώνονται αγγλικές λέξεις, τύποι γκρικλις αλλά και αμερικανικοί όροι. Έτσι, η μουσική δεν συνιστά μόνο ένα μέσο για την έκφραση νοσταλγίας αλλά και ένας τρόπος για καταγραφή της καθημερινότητας των Ελλήνων στις ΗΠΑ, ενώ παράλληλα αποτυπώνονται και οι εργασιακές σχέσεις, η προσπάθεια για κοινωνική άνοδο κλπ.⁵⁸

Έτσι, ο μετανάστης δεν παρουσιάζεται απλά ως ξενιτεμένος που θρηνεί για την απώλεια της πατρίδας του αλλά και ως ένα άτομο με υβριδικά στοιχεία, που συνδυάζει τις ελληνικές μουσικές παραδόσεις με τα κοινωνικά/πολιτισμικά δεδομένα στη νέα αμερικανική ζωή.⁵⁹

3.2. Ο ΑΠΟΔΗΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΤΥΠΟ

Η εμπειρία της αποδημίας δεν αποτυπώνεται μόνο στη λογοτεχνία και στη μουσική· αποκτά ισχυρή οπτική υπόσταση μέσα από τον εικονογραφημένο Τύπο, τις λιθογραφίες, τις γελοιογραφίες και τις φωτογραφικές αναπαραστάσεις του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Η εικόνα, ως άμεσο και εύκολα αναγνώσιμο μέσο, έχει την ικανότητα να συμπυκνώνει σύνθετες κοινωνικές εμπειρίες σε απλά και κατανοητά σύμβολα. Στην περίπτωση της μετανάστευσης, επανέρχονται συχνά συγκεκριμένα οπτικά μοτίβα: το λιμάνι της αναχώρησης, η βαλίτσα του ταξιδιού, το μαντήλι του αποχαιρετισμού, το δάκρυ της λύπης. Μέσα από τέτοιες εικόνες το φαινόμενο της αποδημίας αποκτά μια άμεσα αναγνωρίσιμη μορφή. Όπως έχει επισημάνει ο Benedict Anderson, τα έντυπα μέσα συμβάλλουν στη συγκρότηση των «φαντασιακών κοινοτήτων», δηλαδή των συμβολικών δεσμών μέσα από τους οποίους οι άνθρωποι

⁵⁷ Wikipedia contributors. (n.d.). *Marika Papagika*. Wikipedia. Retrieved June 25, 2026, from https://en.wikipedia.org/wiki/Marika_Papagika

⁵⁸ Wikipedia contributors. (n.d.). *Marika Papagika*. Wikipedia. Retrieved June 25, 2026, from https://en.wikipedia.org/wiki/Marika_Papagika

⁵⁹ Frangos, S. (n.d.). *Marika Papagika: Greek music pioneer*. Scribd. <https://www.scribd.com/document/636128382/TEXT-Marika-Papagika-Steve-Frangos>

αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως μέρος ενός έθνους. Στο πλαίσιο αυτό, οι εικόνες που δημοσιεύονται στον Τύπο δεν λειτουργούν απλώς ως καταγραφή μιας κοινωνικής πραγματικότητας. Αντίθετα, συμβάλλουν ενεργά στη διαμόρφωση ενός κοινού τρόπου κατανόησης της αποδημίας, οργανώνοντας την εμπειρία της μέσα από επαναλαμβανόμενα και συναισθηματικά φορτισμένα σύμβολα.⁶⁰

Ωστόσο, η «διασπορά» που παρουσιάζεται μέσα από αυτές τις αναπαραστάσεις δεν αποτελεί ένα ενιαίο και ομοιογενές ιστορικό φαινόμενο. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικές φάσεις. Από τη μία πλευρά υπάρχει η παλαιότερη ιστορική διασπορά, με κέντρα στη Μεσόγειο, τη Δυτική Ευρώπη και τον Εύξεινο Πόντο, η οποία αναπτύχθηκε ήδη από τον 15ο αιώνα και διατηρήθηκε έως τις αρχές του 20ού. Από την άλλη πλευρά διαμορφώνεται μια νεότερη μεταναστευτική διασπορά, που εμφανίζεται από τα τέλη του 19ου αιώνα και κατευθύνεται κυρίως προς τις Ηνωμένες Πολιτείες, τον Καναδά και την Αυστραλία.⁶¹

Η μετάβαση από τη μία μορφή διασποράς στην άλλη δεν αφορά μόνο τη γεωγραφική μετατόπιση των πληθυσμών. Συνοδεύεται επίσης από σημαντικές αλλαγές στους τρόπους με τους οποίους οι κοινότητες οργανώνουν τα δίκτυα επικοινωνίας τους και διαμορφώνουν την εικόνα τους προς τα έξω. Σε αυτό το νέο πλαίσιο, ο παροικιακός Τύπος, οι εικονογραφημένες εφημερίδες και τα φωτογραφικά αρχεία αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, καθώς συμβάλλουν στη διατήρηση δεσμών μεταξύ των αποδήμων και στη διαμόρφωση μιας κοινής συλλογικής μνήμης.⁶²

3.2.1 Εικονογράφηση στον ελληνικό Τύπο

Στον εικονογραφημένο ελληνικό Τύπο του ύστερου 19ου αιώνα, η αναχώρηση από το λιμάνι καθίσταται εμβληματική σκηνή. Οι εικόνες παρουσιάζουν πλήθη συγγενών στην προκυμαία, γυναίκες με μαύρα μαντήλια, άνδρες που κρατούν δέματα ή μικρές βαλίτσες, και στο βάθος το πλοίο που απομακρύνεται. Η εικαστική σύνθεση οργανώνεται συχνά γύρω από τη χειρονομία του αποχαιρετισμού: το υψωμένο μαντήλι λειτουργεί ως οπτικό σημείο κορύφωσης του συναισθήματος. Η Λούκου επισημαίνει

⁶⁰ Anderson, ό.π., σελ. 33–36

⁶¹ Constantinides, ό.π., σελ.16–17

⁶² Constantinides, ό.π., σελ.16–17

ότι οι εικονογραφήσεις της εποχής τυποποιούν τον αποχαιρετισμό ως «τελετουργία εθνικού πένθους», μετατρέποντας μια ιδιωτική στιγμή σε συλλογικό δράμα.⁶³

Το δάκρυ και η βαλίτσα δεν εμφανίζονται απλώς ως ρεαλιστικές λεπτομέρειες της σκηνής· λειτουργούν και ως σύμβολα με συγκεκριμένο νόημα. Το δάκρυ υποδηλώνει ότι ο άνθρωπος που φεύγει δεν εγκαταλείπει τον τόπο του από φιλοδοξία ή απληστία, αλλά από ανάγκη. Με αυτόν τον τρόπο η εικόνα αποδίδει στον μετανάστη μια ηθική διάσταση, παρουσιάζοντάς τον ως πρόσωπο που αποχωρεί με πόνο αλλά και αξιοπρέπεια. Η βαλίτσα, συνήθως μικρή και λιτή, υπογραμμίζει την περιορισμένη υλική του κατάσταση και τη σεμνότητα της αφετηρίας του, σε αντίθεση με την ελπίδα μιας καλύτερης ζωής που ίσως τον περιμένει στο μέλλον. Όπως έχει επισημάνει ο Peter Burke, οι εικόνες που δημοσιεύονται στον Τύπο δεν λειτουργούν απλώς ως αντανάκλαση της κοινωνικής πραγματικότητας· συμβάλλουν ενεργά στη διαμόρφωσή της, καθώς επιλέγουν σύμβολα και τρόπους αναπαράστασης που προκαλούν συναισθηματική ταύτιση στον θεατή. Στην περίπτωση της αποδημίας, η οπτική αφήγηση φαίνεται να λειτουργεί και ως ένας τρόπος ηθικής νομιμοποίησης του μετανάστη. Παράλληλα, η απεικόνιση του λιμανιού αποκτά συχνά συμβολικό χαρακτήρα, καθώς παρουσιάζεται ως το όριο ανάμεσα σε δύο κόσμους: τη γη και τη θάλασσα, την πατρίδα και τη ξενιτιά. Η θάλασσα αποδίδεται συχνά σκοτεινή ή αβέβαιη, υποδηλώνοντας το άγνωστο που περιμένει τον ταξιδιώτη, ενώ το φως συγκεντρώνεται στα πρόσωπα όσων αποχαιρετούν. Με αυτόν τον τρόπο η εικόνα αποκτά μια σαφή συναισθηματική κατεύθυνση: η πατρίδα παρουσιάζεται ως χώρος οικείος και ανθρώπινος, ενώ η ξενιτιά παραμένει ένας αβέβαιος και ενδεχομένως επικίνδυνος προορισμός.⁶⁴

3.2.3 Παροικιακός τύπος

Στον παροικιακό Τύπο της διασποράς, ιδιαίτερα στις ελληνικές εφημερίδες που εκδίδονταν στην Αμερική και την Αίγυπτο, η εικόνα του αποδήμου αποκτά μια διαφορετική λειτουργία. Σε αυτή την περίπτωση δεν κυριαρχεί πια το μοτίβο της αναχώρησης και του αποχαιρετισμού, αλλά η προσπάθεια διαμόρφωσης μιας νέας συλλογικής μνήμης μέσα στις κοινότητες του εξωτερικού. Ήδη από την περίοδο της

⁶³ Λούκου, Ευγενία. Ιστορία και Εικόνα στον Ελληνικό Τύπο. Αθήνα, 2005, σελ. 142-145

⁶⁴ Burke, ό.π., σελ.173–176

λεγόμενης «ιστορικής» διασποράς, οι ελληνικές παροικίες διατηρούσαν πυκνά δίκτυα επικοινωνίας και επαφών. Οι εμπορικές διαδρομές δεν εξυπηρετούσαν μόνο οικονομικές ανάγκες, αλλά λειτουργούσαν και ως δίαυλοι πληροφόρησης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η έκδοση εφημερίδων και περιοδικών σε διαφορετικά κοινοτικά κέντρα δημιούργησε ένα κοινό πεδίο ενημέρωσης και αναφοράς, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση πρώιμων μορφών διασπορικής δημόσιας σφαίρας.⁶⁵

Στον 20ό αιώνα, και ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο παροικιακός Τύπος δεν λειτουργούσε μεμονωμένα. Αντίθετα, εντασσόταν σε ένα ευρύτερο πλέγμα κοινοτικών θεσμών — εκκλησιών, σχολείων, συλλόγων και επαγγελματικών οργανώσεων — που παρείχαν στους μετανάστες τόσο πρακτική όσο και συμβολική υποστήριξη.⁶⁶ Η ύπαρξη ελληνόγλωσσων εφημερίδων, όπως ο *National Herald* και η *Atlantis*, σε συνδυασμό με ραδιοφωνικά προγράμματα και εκπαιδευτικά δίκτυα, δημιούργησε ένα σταθερό πεδίο επικοινωνίας. Μέσα από αυτό το δίκτυο οι επιμέρους κοινότητες συνδέονταν μεταξύ τους αλλά και με την Ελλάδα, δημιουργώντας μια αίσθηση συνέχειας ανάμεσα στον τόπο καταγωγής και τον τόπο εγκατάστασης.⁶⁷ Μάλιστα, υπάρχει ένα ιστορικό πρωτοσέλιδο 18ης Σεπτεμβρίου 1912 ενθάρρυνε τους μετανάστες να επιστρέψουν στην Ελλάδα για τους Βαλκανικούς Πολέμους.

Σημαντικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία είχαν και οι φωτογραφίες που δημοσιεύονταν στον παροικιακό Τύπο. Εικόνες από σχολεία, συλλόγους, εκκλησίες και κοινοτικές εκδηλώσεις προέβαλλαν την οργάνωση και την πρόοδο του ελληνισμού στο εξωτερικό. Η παρουσίαση εκκλησιών και θρησκευτικών τελετών δεν λειτουργούσε μόνο ως συναισθηματική υπενθύμιση της πατρίδας· αποτελούσε επίσης ένδειξη του θεσμικού πλαισίου που συγκρατούσε τις κοινότητες και διατηρούσε τη συνοχή τους. Σε αυτό το πλαίσιο, η Εκκλησία εμφανίζεται συχνά ως βασικός μηχανισμός διατήρησης της συλλογικής ταυτότητας και της πολιτισμικής συνέχειας. Όπως επισημαίνει και ο Kitroeff, ο παροικιακός Τύπος επιδίωκε συστηματικά να ενισχύσει το αίσθημα υπερηφάνειας και ενότητας των μεταναστών, προβάλλοντας εικόνες κοινωνικής προόδου αλλά και πολιτισμικής συνέχειας με την πατρίδα.⁶⁸

⁶⁵ Constantinides, ό.π., σελ.17

⁶⁶ Michopoulos, Aristides. "The Greek Immigration to the United States: Yesterday and Today." *Études Helléniques / Hellenic Studies* (2013), ελ. 60-63

⁶⁷ Michopoulos, Aristides, ό.π., σελ. 60-61

⁶⁸ Constantinides, ό.π., σελ.17, Kitroeff, ό.π., σελ. 201-205

3.2.4 Γελοιογραφία και πολιτικός λόγος

Ενώ οι εικονογραφήσεις της αναχώρησης και οι φωτογραφίες των παροικιών τείνουν να παρουσιάζουν την αποδημία με τρόπο που ενισχύει ένα αίσθημα συλλογικής αποδοχής, η γελοιογραφία συχνά λειτουργεί διαφορετικά, με πιο κριτική και αποκαλυπτική διάθεση. Στις σατιρικές εφημερίδες του τέλους του 19ου αιώνα, ο μετανάστης εμφανίζεται τότε ως θύμα κοινωνικών ανισοτήτων και τότε ως σύμβολο των αδυναμιών του ίδιου του κράτους. Η πράξη της φυγής μπορεί να παρουσιαστεί είτε ως αναγκαστική επιλογή επιβίωσης είτε ως ένδειξη μιας βαθύτερης κοινωνικής ή πολιτικής κρίσης. Η γελοιογραφία χρησιμοποιεί την υπερβολή για να ενισχύσει το μήνυμά της. Παραμορφωμένα χαρακτηριστικά, υπερμεγέθεις βαλίτσες, «αμερικάνικα» καπέλα ή ένα υβριδικό λεξιλόγιο δημιουργούν μια εικόνα που, μέσα από την απλοποίηση, γίνεται άμεσα κατανοητή και έντονα συμβολική. Με αυτόν τον τρόπο, μια ολόκληρη κοινωνική πραγματικότητα μπορεί να συμπυκνωθεί σε μία μόνο σκηνή — κάτι που ο πολιτικός λόγος θα χρειαζόταν πολλές σελίδες για να αναλύσει. Όπως έχει δείξει και ο Gombrich, η γελοιογραφία δεν αποτελεί απλώς μέσο ψυχαγωγίας· είναι μια μορφή οπτικής ρητορικής που μεταφέρει πολιτικά σχόλια μέσα από στερεότυπα, αντιθέσεις και άμεσα αναγνωρίσιμα οπτικά επιχειρήματα (. Με αυτή την έννοια, οι εικόνες δεν ακολουθούν παθητικά τα γεγονότα της εποχής τους. Αντίθετα, τα σχολιάζουν και τα ερμηνεύουν, συχνά υποδεικνύοντας ευθύνες, κινδύνους ή τα όρια του αποδεκτού μέσα στην κοινωνία.⁶⁹

Ιδιαίτερα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, η μορφή του εκδυτικισμένου Έλληνα γίνεται συχνό αντικείμενο σατιρικής απεικόνισης. Στις γελοιογραφίες εμφανίζεται συχνά μια φιγούρα με ευρωπαϊκό κοστούμι, μοντέρνο κούρεμα και «ξενόφερτες» εκφράσεις, η οποία αντιπαρατίθεται με τον λαϊκό τύπο που παρουσιάζεται ως πιο «αυθεντικός» φορέας της ελληνικής ταυτότητας. Με αυτόν τον τρόπο, μια διαφορά στο ύφος ή στις συνήθειες μετατρέπεται εύκολα σε ιδεολογικό ζήτημα. Ο εκδυτικισμός δεν παρουσιάζεται απλώς ως αλλαγή τρόπου ζωής, αλλά ως πιθανή υπέρβαση πολιτισμικών ορίων και ως απειλή για την παραδοσιακή ταυτότητα.

Όπως έχει επισημάνει ο Hobsbawm, σε περιόδους έντονων κοινωνικών μεταβολών εμφανίζονται συχνά στερεότυπα και συμβολικά σχήματα που εκφράζουν την αγωνία για την απώλεια της παράδοσης και την ανάγκη επαναπροσδιορισμού των

⁶⁹ Gombrich, Ernst H. *Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation*. London: Phaidon Press, 1960, σελ. 292-295

συλλογικών σημείων αναφοράς.⁷⁰ Στο ελληνικό πλαίσιο, η γελοιογραφία φαίνεται να μεταφράζει αυτή τη μετάβαση σε απλά και άμεσα αναγνωρίσιμα σύμβολα: η «ξενόφερτη» εμφάνιση λειτουργεί ως οπτική ένδειξη απομάκρυνσης από μια υποτιθέμενη «γνήσια» ελληνικότητα.

Ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο ίδιος ο Τύπος της διασποράς συχνά προσπαθεί να μετριάσει αυτή την ένταση, διαμορφώνοντας μια διαφορετική αφήγηση για τη σχέση ανάμεσα στον εκσυγχρονισμό και την εθνική ταυτότητα. Σε αρκετές περιπτώσεις, ο εκδυτικισμός δεν παρουσιάζεται ως απώλεια της ελληνικότητας, αλλά ως μορφή προσαρμογής στις συνθήκες της νέας πατρίδας. Η ομογενειακή αρθρογραφία της περιόδου, όπως δείχνει και η μελέτη του Γαβαλά για την εφημερίδα *Ατλαντίς*, επιχειρεί να γεφυρώσει την αντίθεση ανάμεσα στον «Έλληνα πατριώτη» και τον «Αμερικανό πολίτη». Στο πλαίσιο αυτό προβάλλεται μια σύνθετη ελληνοαμερικανική ταυτότητα, που συνδυάζει τον πατριωτισμό και τη διατήρηση της γλώσσας με τη συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτική ζωή των Ηνωμένων Πολιτειών.⁷¹

Ταυτόχρονα, σε αρκετές γελοιογραφίες ο μετανάστης παρουσιάζεται και ως κοινωνικό πρόβλημα. Μορφές ανέργων, εξαθλιωμένων ή περιπλανώμενων ανθρώπων υποδηλώνουν ότι η μετανάστευση δεν είναι απλώς ατομική επιλογή, αλλά συχνά αποτέλεσμα οικονομικής δυσπραγίας και κρατικής αποτυχίας. Με αυτόν τον τρόπο, το πρόσωπο του μετανάστη μετατρέπεται σε σύμβολο μιας ευρύτερης κοινωνικής κρίσης. Η γελοιογραφία, μέσα από την υπερβολή και τη συμπύκνωση των συμβόλων, μεταφέρει την ευθύνη από το επίπεδο του ατόμου στο επίπεδο της πολιτικής διαχείρισης. Σε αυτό το σημείο η σάτιρα αγγίζει τον πολιτικό λόγο: η εικόνα λειτουργεί ως επιχείρημα και ως εργαλείο δημόσιας κριτικής, όχι απλώς ως συναισθηματική αποτύπωση μιας κατάστασης.

Επειδή όμως η εικόνα λειτουργεί μέσα σε δημόσιο χώρο, ο τρόπος με τον οποίο διαβάζεται επηρεάζεται και από τις πολιτικές εξελίξεις στον ίδιο τον ομογενειακό κόσμο. Σταδιακά, οι Ελληνοαμερικανοί ενσωματώθηκαν όλο και περισσότερο στον δημόσιο και πολιτικό βίο των Ηνωμένων Πολιτειών. Η παρουσία τους σε παρελάσεις, κοινοτικές εκδηλώσεις και οργανωμένες μορφές πολιτικής παρέμβασης — ακόμη και

⁷⁰ Hobsbawm, ό.π., σελ.12–14

⁷¹ Γαβαλάς, Νικόλαος. «Η εφημερίδα *Ατλαντίς* και η συγκρότηση της ελληνοαμερικανικής ταυτότητας.» Αθήνα, 2023, σελ. 38-42

σε δίκτυα λόμπι — συνέβαλε στη μετατόπιση του παροικιακού Τύπου από ένα μέσο εσωτερικής επικοινωνίας των κοινοτήτων σε ένα πεδίο δημόσιας παρέμβασης.⁷²

Σε αυτό το πλαίσιο, ακόμη και όταν οι γελοιογραφίες παράγονται και δημοσιεύονται στον ελλαδικό χώρο, συχνά συνομιλούν με μια ευρύτερη διασπορική δημόσια σφαίρα. Οι μορφές του «μετανάστη», του «εκδυτικισμένου» ή ακόμη και του «αποτυχημένου» δεν λειτουργούν απλώς ως στοιχεία χιούμορ. Αντίθετα, αποτελούν σημεία όπου συναντώνται διαφορετικές ανησυχίες της εποχής: κοινωνικές αγωνίες, αντιλήψεις για την εθνική ταυτότητα και πολιτική κριτική.

Έτσι, η γελοιογραφία αναδεικνύει ίσως την πιο σκληρή πλευρά της οπτικής αναπαράστασης της αποδημίας. Δεν επιδιώκει να παρηγορήσει ούτε να εξιδανικεύσει την εμπειρία του μετανάστη· αντίθετα, επιχειρεί να την απογυμνώσει και να τη σχολιάσει. Γι' αυτό και αποτελεί ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον πεδίο, όπου ο απόδημος δεν εμφανίζεται μόνο ως αντικείμενο αφήγησης, αλλά και ως μέσο μέσα από το οποίο διατυπώνονται πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις για το τι σημαίνει ελληνικότητα σε μια περίοδο κοινωνικών μετασχηματισμών.

Κεφάλαιο 4: Οι απόδημοι ως δρώντες – ευεργέτες, εκσυγχρονιστές, μεσολαβητές

Οι Έλληνες απόδημοι δεν υπήρξαν απλώς πληθυσμοί εγκατεστημένοι εκτός του ελληνικού χώρου, αλλά ενεργοί οικονομικοί, κοινωνικοί και πολιτιστικοί δρώντες. Οι παροικίες λειτούργησαν ως κοινότητες για συλλογικότητα που εκτός αυτού είχαν πολύ μεγάλη οικονομική, εκπαιδευτική και θρησκευτική δραστηριότητα. Οι παροικίες ήταν ουσιαστικά οι οικισμοί μέσα σε πόλεις στους οποίους οι Έλληνες εξασφάλιζαν προνόμια για εμπορική δράση, ίδρυση εκκλησιών κλπ και έτσι κρατούσαν μια πολύ στενή σχέση με τη «μαμά πατρίδα».⁷³ Έτσι, οι παροικίες δεν ήταν απλώς χώροι εγκατάστασης, αλλά θεσμοί συλλογικής οργάνωσης και πολιτισμικής συνέχειας.

Η οικονομική δράση των αποδήμων στηρίχθηκε σε δίκτυα εμπορίου, οικογένειας και εμπιστοσύνης. Οι έμποροι κινούνταν ανάμεσα στην πατρίδα και σε χώρες εγκατάστασης και δημιούργησαν οικογενειακά εμπορικά δίκτυα και έτσι

⁷² Michopoulos, Aristides, ό.π., σελ. 72-75

⁷³ Katsiardi-Hering, ό.π., σελ.243-244

διατήρησαν την ταυτότητά τους.⁷⁴ Στην περίπτωση δε της βικτωριανής Αγγλίας, οι Έλληνες μπόρεσαν και εγκαταστάθηκαν σε πολύ σπουδαία κέντρα όπως το Λίβερπουλ και το Λονδίνο και συνέδεσαν τη δραστηριότητά τους με μια άτυπη διπλωματική ελληνική εκπροσώπηση.⁷⁵ Τα εμπορικά τους δίκτυα βασίζονταν στην οικογένεια, την κοινότητα, τη γλώσσα, τη θρησκεία, την εμπιστοσύνη και τις προσωπικές σχέσεις, στοιχεία που λειτουργούσαν ως μορφές κοινωνικού κεφαλαίου και διευκόλυναν τις διεθνείς συναλλαγές.⁷⁶

Έτσι, ήταν οι μεσολαβητές του ελληνισμού. Ο Έλληνας έμπορος-επιχειρηματίας παρουσιάζεται ως διαμεσολαβητής της καπιταλιστικής οικονομίας, ο οποίος μεταφέρει κεφάλαιο, τεχνογνωσία και εμπορικές επαφές από τη Μεσόγειο προς τη Βρετανία.⁷⁷ Ακόμη, οι Έλληνες έμποροι είχαν κεντρικό ρόλο στο λεβαντίνικο εμπόριο και κατάφεραν να συνδέσουν την Οθωμανική αυτοκρατορία με άλλες ευρωπαϊκές αγορές.⁷⁸ Τα προϊόντα που διακινούσαν —μετάξι, σταφίδα, δημητριακά, βαμβάκι και άλλα αγροτικά ή βιοτεχνικά αγαθά— δείχνουν τον ρόλο τους στη σύνδεση της Ανατολικής Μεσογείου με τη βιομηχανική Δύση.⁷⁹

Πολλοί σημαντικές οικογένειες που έκαναν τα παραπάνω ήταν αυτές των Ράλλη, Γερούση και Συγγρού. Οι Ράλληδες, ειδικά, κατείχαν κεντρική θέση στην ελληνική κοινότητα του Λονδίνου και ανέπτυξαν διεθνές εμπορικό δίκτυο με παρουσία σε πολλαπλά εμπορικά κέντρα.⁸⁰ Ο Ralli ήταν ένας κοσμοπολίτης έμπορος με διεθνή δράση και οικονομική επέκταση και δραστηριότητα στην Οδησό, το Λονδίνο, τη Μασσαλία, την Τεργέστη κ.ά.⁸¹ Έτσι, η έννοια των «citizens of the Mediterranean» αποδίδει εύστοχα αυτή τη μορφή ταυτότητας, καθώς οι Έλληνες έμποροι λειτουργούσαν πέρα από στενά εθνικά σύνορα, μέσα σε ένα ευρύτερο μεσογειακό και ευρωπαϊκό περιβάλλον.⁸² Οι ελληνικές εμπορικές διασπορές υπήρξαν και φορείς εκσυγχρονισμού. Ουσιαστικά, οι εμπορικές διασπορές υπήρξαν οι «άνθρωποι των

⁷⁴ Katsiardi-Hering, ό.π., σελ.243–244

⁷⁵ Chatziioannou, Maria Christina. “Mediterranean Pathways of Greek Merchants to Victorian England.” *The Historical Review/La Revue Historique* 7 (2010): 215-216

⁷⁶ Chatziioannou, Maria Christina. “Mediterranean Pathways of Greek Merchants to Victorian England.” *The Historical Review/La Revue Historique* 7 (2010): 216-217

⁷⁷ Chatziioannou, ό.π., σελ. 213-214

⁷⁸ Sifneos, ό.π., σελ. 98

⁷⁹ Chatziioannou, ό.π., σελ. 216

⁸⁰ Chatziioannou, ό.π., σελ. 218,223-227

⁸¹ Sifneos, ό.π., σελ.100

⁸² Sifneos, ό.π., σελ.100

αλλαγών» στις μεσογειακές πόλεις, συμβάλλοντας στην αστική ανάπτυξη, στη δημιουργία υποδομών και στη διάδοση μιας ευρωπαϊκής αστικής κουλτούρας.⁸³ Έκαναν επίσης φιλανθρωπίες και ενίσχυαν σχολεία, βιβλιοθήκες, νοσοκομεία κ.λπ.⁸⁴ Επομένως, ο απόδημος δεν εμφανίζεται μόνο ως έμπορος, αλλά και ως μεταφορέας ιδεών, πρακτικών και προτύπων οργάνωσης από τη Δυτική Ευρώπη προς τις πόλεις της Μεσογείου και της Ανατολής.

Κατ' ουσίαν, άσκησαν αυτό που θα λέγαμε «ευεργεσίες». Η οικογένεια Economo στην Τεργέστη έδειξε πως οι Έλληνες κατάφεραν να συνδάσουν οικονομική επιτυχία, κοινωνική ανέλιξη και μια ευρύτερη προσφορά στο πολιτισμικό κομμάτι. Είχε ιδιαίτερα έντονη εμπορική επιτυχία σε Τεργέστη, Βουκουρέστι και στη Βραίλα. Παράλληλα, υπήρχε συμμετοχή στην ελληνική ορθόδοξη κοινότητα και προσέφερε χρήματα για διαγωνισμό μετάφρασης, μουσικής και λογοτεχνίας, καθώς και για το σχολείο της ελληνικής κοινότητας.⁸⁵ Αυτή η ευεργεσία απέδειξε τις ισχυρές οικονομικές σχέσεις όλης της διασποράς με τους τόπους καταγωγής και φυσικά το σπουδαίο συναίσθημα «του ανήκειν». ⁸⁶ Ιδιαίτερα σημαντικό παράδειγμα ευεργέτη και εκσυγχρονιστή αποτελεί φυσικά και ο Γρηγόριος Μαραζλής στην Οδησσό. Η δράση του περιλάμβανε δωρεές βιβλιοθηκών, ίδρυση αναγνωστηρίων, σχολείων, μουσείων και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, καθώς και έργα κοινωνικής πρόνοιας, όπως νοσοκομεία, άσυλα και δομές για φτωχούς και παιδιά εργαζομένων.⁸⁷ Είχε έντονο εθνικό πρόσημο αλλά με έναν κοσμοπολίτικο χαρακτηρισμό.

Παράλληλα, οι απόδημοι λειτούργησαν ως φορείς παιδείας και ιδεών. Ιδρύονταν σχολεία, εκκλησίες και κοινότητες (π.χ. στη Βιέννη). Αυτό απεδείκνυε τη σημασία των συλλογικών πρωτοβουλιών στο να διατηρηθεί η γλώσσα, η θρησκεία και η ελληνική ταυτότητα.⁸⁸ Η μορφή του Αδαμάντιου Κοραή και η παρουσία Ελλήνων φοιτητών σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια συνδέονται με τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, την εκπαίδευση και τη διάδοση ευρωπαϊκών ιδεών στον ελληνικό χώρο.⁸⁹

Εκτός αυτού, ιδιαίτερα κομβική ήταν και η διπλωματική τους δράση. Για παράδειγμα, το φαινόμενο της Φιλικής Εταιρείας. Ιδρύθηκε στην Οδησσό (1814) και

⁸³ Sifneos, ό.π., σελ.97

⁸⁴ Sifneos, ό.π., σελ.97

⁸⁵ Katsiardi-Hering, ό.π., σελ.239–240

⁸⁶ Katsiardi-Hering, ό.π., σελ. 252

⁸⁷ Sifneos, ό.π., σελ.106–107

⁸⁸ Katsiardi-Hering, ό.π., σελ. 248, 250

⁸⁹ Katsiardi-Hering, ό.π., σελ. 254

συνέβαλε σημαντικά στην προετοιμασία για την επανάσταση. Κομβική ήταν και η δράση του Ρήγα σε Βιέννη και Τεργέστη και φανέρωσε πως τα δίκτυα των αποδήμων είναι χώροι πολιτικής ζύμωσης και εθνικής κινητοποίησης.⁹⁰ Αντίστοιχα, ο Ευγένιος Ευγενίδης αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα επιχειρηματία που συνδύασε οικονομική δραστηριότητα και διπλωματική παρουσία, καθώς διετέλεσε πρόξενος της Φινλανδίας στον Πειραιά.⁹¹ Η δράστη σχετιζόταν παράλληλα και με χώρους εκτός Ευρώπης. Η μαζική μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες από τη δεκαετία του 1890 οδήγησε στη δημιουργία νέων μορφών οργάνωσης και ταυτότητας. Μέχρι τα μέσα του εικοστού αιώνα εκατοντάδες χιλιάδες Ελλήνων είχαν μεταναστεύσει και εκεί αφού οργανώθηκαν οικογενειακά και επαγγελματικά, σταδιακά συνέβαλαν στην προαγωγή της εθνικής μας ταυτότητας, διαμορφώνοντας κατ' ουσίαν μια ελληνοαμερικανική.⁹² Οι οργανώσεις της ελληνοαμερικανικής διασποράς ανέλαβαν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση αυτής της νέας ταυτότητας. Για παράδειγμα, η *panhellenic union* συνέστησε μια προσπάθεια για δημιουργία της ελληνικής ταυτότητας στην Αμερική μακριά από τοπικισμούς και συγκρούσεις.⁹³ Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η κοινωνική άνοδος πολλών Ελλήνων μεταναστών και η δημιουργία μικροεπιχειρηματικής και μεσαίας τάξης συνέβαλαν στη διαμόρφωση νέων μορφών εθνοτικής οργάνωσης.⁹⁴ Η ΑΗΕΡΑ προώθησε την ένταξη στην κοινωνία των Αμερικανών και προσπάθησε να διατρανώσει το πώς η αρχαία ελληνική παιδεία και φιλοσοφία σχετίζεται με τον σύγχρονο αμερικανικό πολιτισμό. Η GAPA επικεντρώθηκε στην ελληνική γλώσσα, στην κουλτούρα και στην ορθόδοξη παράδοση.⁹⁵

Η Ελληνική Ορθόδοξη Αρχιεπισκοπή Αμερικής αποτέλεσε επίσης βασικό ενοποιητικό θεσμό. Η Εκκλησία προσπάθησε να συγκροτήσει εθνική ταυτότητα και να καλλιεργήσει το θρησκευτικό συναίσθημα στους αποδήμους.⁹⁶ Η ελληνοαμερικανική ταυτότητα, λοιπόν, δεν ήταν απλή αναπαραγωγή της ελληνικής εθνικής ταυτότητας,

⁹⁰ Katsiardi-Hering, ό.π., σελ. 253

⁹¹ Chatziioannou, ό.π., σελ. 213–214

⁹² Papadopoulos, Yannis G. S. “The Role of Nationalism, Ethnicity, and Class in Shaping Greek American Identity, 1890–1927”, σελ. 11-12

⁹³ Papadopoulos, Yannis, ό.π., σελ. 16-18

⁹⁴ Papadopoulos, Yannis, ό.π., σελ. 22

⁹⁵ Papadopoulos, Yannis, ό.π., σελ. 24-25

⁹⁶ Papadopoulos, Yannis, ό.π., σελ. 27-28

αλλά αποτέλεσμα διαπραγμάτευσης ανάμεσα στην ελληνική καταγωγή, την ανάγκη ένταξης, τις πιέσεις αμερικανοποίησης και τις εμπειρίες ρατσισμού.⁹⁷

Κεφάλαιο 5: Αναπαραστάσεις της διασποράς στη λογοτεχνία και την εικόνα

5.1 Η έννοια της αναπαράστασης

Η αναπαράσταση δεν είναι απλή «αντανάκλαση» της πραγματικότητας αλλά ένας τρόπος παραγωγής της πραγματικότητας ως νοήματος. Στη σύγχρονη πολιτισμική θεωρία, συνδέεται με τη γλώσσα, τις εικόνες και τις διάφορες συμβολικές αφηγήσεις που ουσιαστικά «κατηγοριοποιούν» τον κόσμο ανάλογα με ταυτότητες, ιεραρχίες κ.λπ.

Στη σύγχρονη πολιτισμική θεωρία, η αναπαράσταση αφορά το πώς η γλώσσα, οι εικόνες, οι αφηγήσεις και οι συμβολικές μορφές οργανώνουν τον κόσμο σε κατηγορίες, ταυτότητες και ιεραρχίες, καθιστώντας ορισμένες σημασίες αυτονόητες και άλλες περιθωριακές. Με αυτή την έννοια, όταν μελετάμε τον «απόδημο Έλληνα» στη λογοτεχνία, στη μουσική και στην εικόνα, δεν αναζητούμε απλώς «τι λένε» για τη μετανάστευση, αλλά πώς συγκροτούν έναν κοινωνικά αναγνωρίσιμο τύπο: με χαρακτηριστικά, αξίες, συγκινήσεις και ρόλους που επαναλαμβάνονται και γίνονται μέρος του συλλογικού φαντασιακού. Η αναπαράσταση, δηλαδή, δεν περιγράφει απλώς ένα υποκείμενο· το κατασκευάζει ως μορφή μέσα σε πολιτισμικά σχήματα που επιτρέπουν την αναγνώριση, την ταύτιση ή την απόρριψη.⁹⁸

Η αναπαράσταση λειτουργεί σχετικά τυποποιητικά: παράγει, ουσιαστικά, «μορφές» που επανέρχονται με παραλλαγές και σταθεροποιούν σημασίες. Στην αποδημία (1830–1940) είναι πιθανό να εμφανίζονται επαναλαμβανόμενοι τύποι—όπως το θύμα της ξενιτιάς, ο επιτυχημένος ευεργέτης, ο εκδυτικισμένος/«αλλοιωμένος», ή το πρόσωπο που διχάζεται ανάμεσα σε δύο κόσμους—οι οποίοι δεν είναι ουδέτερες περιγραφές, αλλά σχήματα ηθικής αξιολόγησης και πολιτισμικής κανονιστικότητας (τι θεωρείται «σωστό», «επικίνδυνο», «επιθυμητό», «τραγικό»);⁹⁹

Αυτό το μοτίβο φαίνεται στον τρόπο με τον οποίο διαφορετικά μέσα οργανώνουν την εμπειρία. Έτσι, η λογοτεχνία μπορεί να «δίνει μορφή» στην αποδημία,

⁹⁷ Papadopoulos, Yannis, ό.π., σελ. 23-24

⁹⁸ Hall, Stuart. "The Work of Representation." In *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage Publications, 1997, σελ. 14-15

⁹⁹ Hall, Stuart, ό.π., σελ. 15-16

το τραγούδι και ο χορός να μιλάνε αρκετά για τον αποχωρισμό και η εικόνα να δημιουργεί σημαντικά και αναγνωρίσιμα σύμβολα όπως το πλοίο, το μαντήλι. Εκεί, δεν καταγράφονται απλά εμπειρίες αλλά οργανώνονται σημαντικά «σχήματα».¹⁰⁰

Ο Foucault (1972) ανάδειξε τη σύνδεση αναπαράστασης με την εξουσία, όχι μόνο ως λογοκρισία αλλά ως ικανότητα ορισμού των κατηγοριών. Ο λόγος (discourse) καθορίζει ποιος μπορεί να μιλήσει, με ποιους όρους, και τι θεωρείται «αλήθεια» για ένα φαινόμενο—άρα και ποια εκδοχή της αποδημίας γίνεται κυρίαρχη. Έτσι, όταν ο απόδημος εμφανίζεται ως ο «εθνικός μας ευρεγέτης», κατ' ουσίαν δεν φαίνεται σαν ένα οικονομικό υποκείμενο/μια οικονομική πραγματικότητα αλλά ως κάτι που παράγει ιδεολογία. Αντιστοίχως, όταν παρουσιάζεται ως «εκδυτικισμένος» ή «αλλοιωμένος», συγκροτείται ένας λόγος ορίων που καθορίζει τι είναι «γνήσια» ελληνικότητα και ποιοι κίνδυνοι την απειλούν.¹⁰¹

5.2 Η ξενιτιά ως τραύμα

Η ξενιτιά αποτελεί μία από τις πλέον επίμονες και συγκινησιακά φορτισμένες θεματικές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τα δημοτικά τραγούδια της αποδημίας έως την αστική πεζογραφία του ύστερου 19ου αιώνα, η απομάκρυνση από τον γενέθλιο τόπο εγγράφεται ως εμπειρία οριακή, ικανή να διαρρήξει τη συνέχεια του βίου και να θέσει υπό αμφισβήτηση την ίδια την ταυτότητα του υποκειμένου. Το κοινωνικό φαινόμενο της μετανάστευσης αναπαρίσταται ως θέμα υπαρξιακό, ταυτόχρονα τραυματικό, που κάνει τον άνθρωπο να κρέμεται ανάμεσα σε δυο κόσμους.

Στο μυθιστόρημα *«Λουκής Λάρα»* του Δημήτριου Βικέλα, η ξενιτιά συνδέεται άμεσα με την εμπειρία της εθνικής καταστροφής και της προσωπικής εκρίζωσης. Ο αφηγητής, Χιώτης έμπορος που εγκαταλείπει το νησί του μετά τη σφαγή του 1822, δεν παρουσιάζεται ως περιπετειώδης κοσμοπολίτης αλλά ως τραυματισμένο υποκείμενο. Σε αυτό το έργο, η σφαγή της Χίου είναι η αφετηρία και η μετανάστευση είναι ο μόνος δρόμος. Ο ήρωας, παρότι μετά, πετυχαίνει οικονομικά-εμπορία, ποτέ δεν μπορεί να ξεχάσει την πατρίδα. Παρά την οικονομική άνοδο, ο πρωταγωνιστής βιώνει μια συναισθηματική εκκρεμότητα. Ουσιαστικά, ο Λουκάς επιτυγχάνει αλλά δεν ριζώνει. Χαρακτηριστικό απόσπασμα είναι το παρακάτω:

«Πώς να περιγράψω την αγωνίαν των ατελεύτητων εκείνων ημερών!»

¹⁰⁰ Hall, Stuart, ό.π., σελ. 17-18

¹⁰¹ Foucault, Michel. *The Archaeology of Knowledge*. London: Routledge, 1972, σελ. 18-19

Εφοβούμεθα να λαλήσωμεν μη ο ελάχιστος θόρυβος μας προδώση.» (Βικέλας, Λουκής Λάρας)¹⁰²

Ακόμη, η ψυχολογική εμβάθυνση της εμπειρίας της απώλειας κορυφώνεται στο έργο του Γεωργίου Βιζυηνού. Στο διήγημα «*Το αμάρτημα της μητρός μου*», η απώλεια του οικείου κόσμου, η μνήμη της παιδικής ηλικίας και η ενοχή συγκροτούν ένα πλέγμα τραυματικής ανάκλησης. Ο αφηγητής αναβιώνει ένα τραύμα και ουσιαστικά εισάγεται στη Ν. Λογοτεχνία μια έντονη «ψυχολογική εσωτερικότητα» και η ξενιτιά δεν γίνεται «αντικείμενο ανάλυσης» ως κάτι μόνο το γεωγραφικό, αλλά ως κάτι βαθιά υπαρξιακό. Η απώλεια βιώνεται ως μόνιμη εσωτερική εκκρεμότητα. Χαρακτηριστικό απόσπασμα είναι το παρακάτω:

«Ἡ ἐκμυστήρευσης αὕτη ἔκαμε βαθυτάτην ἐπ' ἐμοῦ ἐντύπωσιν. Τώρα μοῦ ἠνοίγησαν οἱ ὀφθαλμοί, καί ἐκατάλαβα πολλές πράξεις τῆς μητρός μου, αἱ ὁποῖαι πότε μὲν ἐφαίνοντο ὡς δεισιδαιμονία, πότε δέ ὡς αὐτόχρημα μονομανίας ἀποτελέσματα. Τό φοβερόν ἐκεῖνο δυστύχημα ἐπηρέασε τόσον πολύ τόν βίον της ὅλον... Ἡ συναίσθησις τοῦ ἁμαρτήματος, ἡ ἠθική ἀνάγκη τῆς ἐξαγνίσεως καί τό ἀδύνατον τῆς ἐξαγνίσεως αὐτοῦ — τί φρικτή καί ἀμείλικτος Κόλασις! Ἐπί εἰκοσιοκτὼ τώρα ἔτη βασανίζεται ἡ τάλαινα γυνή χωρίς νά δυνηθῇ νά κοιμήσῃ τόν ἔλεγχον τῆς συνειδήσεώς της, οὔτε ἐν ταῖς δυστυχίαις οὔτε ἐν ταῖς εὐτυχίαις της!» (Βιζυηνός, Το αμάρτημα της μητρός μου)¹⁰³

Όσον αφορά την ξενιτιά, χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω:

*«Ἐγὼ ἔλειπον μακράν, πολύ μακράν... Πρὶν δέ κατορθώσω νά ἐπιστρέψω...»
«...δέν ἐφантаζόμην, ὁποῖαι φοβεραὶ περιπέτειαι μέ περιέμενον καί πόσας πικρίας ἔμελλον ἀκόμη νά ποτίσω τήν μητέρα μου διά τῆς ξενιτείας ἐκείνης...»
(Βιζυηνός, Το αμάρτημα της μητρός μου)¹⁰⁴*

Στον Παπαδιαμάντη, η αποδημία συνδέεται στενά με τη φτώχεια και τη διάλυση της κοινοτικής συνοχής. Οι άνδρες, για παράδειγμα, αφήνουν πίσω τις γυναίκες τους μιας και φεύγουν για εργασία και η ξενιατιά παρουσιάζεται ως η μόνη λύση για να αντιμετωπιστεί η ανέχεια. Για τον λόγο αυτό, ο τόπος καταγωγής αποκτά σχεδόν ιερή διάσταση. Χαρακτηριστικό απόσπασμα από το έργο «*Στο Χριστό στο Κάστρο*» είναι το παρακάτω:

«Ἐ, παπά μ', ο καθένας τώρα ἔχει το λογαριασμό τ'. Δεν πάει ἄλλος να βάλῃ το κεφάλι του στον τρουβά, κατάλαβες, για να γλυτώσ' εσένα». / «Τώρα, Χριστοῦγεννα θα

¹⁰² https://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/logotexnia/ly1-080.htm

¹⁰³ https://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/logotexnia/lyk3/22.htm

¹⁰⁴ https://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/logotexnia/lyk3/22.htm

κάμουν απάν' στο Στοιβωτό τάχα;» είπε μετ' οίκτου η παπαδιά. / *«Πώς θέλεις να κάμη ο Χριστός καλόν καιρό, αφού άλλες χρονιές έκαμε κ' ημείς από αμέλεια δεν πήγαμε να τον λειτουργήσουμε;»*

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η λογοτεχνική αναπαράσταση της Αμερικής στον 19ο αιώνα. Η Αμερική συγκροτείται ως φαντασιακός τόπος υπερβολής και απόστασης, «ανάμεσα στον εξωτισμό και την ουτοπία»¹⁰⁵. Δεν παρουσιάζεται ως βιωμένος χώρος, αλλά ως συμβολικός ορίζοντας επιτυχίας και πλούτου. Η διάσταση ανάμεσα στην ουτοπική προσδοκία και την πραγματική εμπειρία εντείνει την αίσθηση αποκοπής. Ο μετανάστης δεν απομακρύνεται απλώς γεωγραφικά· εισέρχεται σε έναν μυθοποιημένο χώρο που καθιστά την επιστροφή ακόμη πιο προβληματική.

Η θεωρητική συζήτηση για τη «μεταναστευτική λογοτεχνία» προσφέρει χρήσιμα ερμηνευτικά εργαλεία για την κατανόηση αυτής της εμπειρίας. Η μετανάστευση, όπως έχει επισημανθεί, άργησε να αναγνωριστεί ως βασική κατηγορία ανάλυσης στις λογοτεχνικές σπουδές, οι οποίες συγκροτήθηκαν γύρω από εθνικά πλαίσια.¹⁰⁶ Επιπλέον, η γενικευμένη θεωρία της «υβριδικότητας» έχει δεχθεί κριτική, καθώς για πολλούς η μετανάστευση βιώνεται πρωτίστως ως τραυματική και επώδυνη εμπειρία που γεννά νοσταλγία και επιθυμία επιστροφής. Το σχήμα της *in-betweenness* (μεταβατικότητας), της *ambivalence* (αμφιθυμίας) και της *polyphony* (πολυφωνίας)¹⁰⁷, όπως το περιγράφει ο de Jonge¹⁰⁸, επιτρέπει να δούμε τον αποδημούντα ήρωα ως υποκείμενο ενδιάμεσης θέσης, αμφίσημης ταυτότητας και πολλαπλών φωνών. Ο «χαμένος» Έλληνας δεν ανήκει πλήρως ούτε στον τόπο καταγωγής ούτε στον τόπο υποδοχής.

Η ξενιτιά, επομένως, δεν αποτελεί απλώς θεματική· αποτελεί δομικό τραύμα που διαπερνά τη νεοελληνική αυτοαντίληψη. Τα παραδείγματα των Βικελά, Βιζυηνού και Παπαδιαμάντη αναδεικνύουν έμμεσα ή άμεσα την εμπειρία της μετακίνησης ως κάτι το πολύ σημαντικό και βαθιά συμβολικό. Ο «απόδημος» είναι φορέας μιας υπαρξιακής αμφισημίας κι έτσι η λογοτεχνία αναδεικνύει τη μετανάστευση σε αφήγηση της απώλειας και της διαρκούς αναζήτησης.

¹⁰⁵ Σταυροπούλου, Ευαγγελία. Η εικόνα της Αμερικής στην ελληνική λογοτεχνία του 19ου αιώνα: Ανάμεσα στον εξωτισμό και την ουτοπία. Αθήνα: EKT, 2017, σελ. 5-33

¹⁰⁶ Sievers, Wiebke. "Literature and Migration." In *The Encyclopedia of Global Human Migration*. Leiden: Wiley-Blackwell, 2013, σελ.4

¹⁰⁷ Στις πολιτισμικές σπουδές και τη θεωρία της διασποράς, το *ambivalence* συνήθως αποδίδεται ως αμφιθυμία, επειδή δηλώνει την ταυτόχρονη συνύπαρξη αντιφατικών στάσεων ή συναισθημάτων.

¹⁰⁸ de Jonge, Casper. *Greek Migrant Literature in the Early Roman Empire*. 2021, σελ. 18-19

5.3 Ο επιτυχημένος μετανάστης – εθνικός ευεργέτης

Αν στην προηγούμενη ενότητα η ξενιτιά αναδείχθηκε ως τραύμα, στη νεοελληνική λογοτεχνία του ύστερου 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα διαμορφώνεται παράλληλα ένα διαφορετικό πρότυπο: εκείνο του επιτυχημένου μετανάστη, ο οποίος επιστρέφει — πραγματικά ή συμβολικά — στον εθνικό κορμό ως φορέας πλούτου, κύρους και εθνικής προσφοράς. Έτσι, η μορφή αυτή δείχνει να μετασχηματίζει τη θεώρηση της μετανάστευσης. Η οικονομική επιτυχία αποκτά συλλογική σημασία και καθιστά την αφήγηση και τη λογοτεχνία ως κάτι που αναδεικνύει την κοινή ωφέλεια. Υπάρχει δηλαδή ένα πέρασμα από το ατομικό στο συλλογικό, καθώς η συλλογικότητα «επιστρέφει» στην κοινότητα.

Για παράδειγμα, στο έργο του Παπαδιαμάντη «Ο Αμερικανός» αναδεικνύεται η ευπορία, η οικονομική άνεση του πρωταγωνιστή που ταξίδεψε στην Αμερική και πως μετά από χρόνια επιστρέφει στην πατρίδα του. Ενδεικτικά αποσπάσματα είναι τα εξής:

«Ήχεν εισέλθει ἄνθρωπος ὑψηλός, καλοφορεμένος... με παχεῖαν χρυσῇν καδέναν ἐπὶ τοῦ στήθους, ἀφ’ ἧς ἐκρέμαντο μικρὸν ἐγκόλπιον καὶ τινες βῶλοι χρυσοῦ.»
/ «ὁ ξενιτευμένος γαμβρός... εἶχε γυρίσει πολλὰ μέρη εἰς τὸν Νέον Κόσμον, εἶχεν ἐργασθῇ ὡς ὑπεργολάβος εἰς μεταλλεῖα καὶ ὡς ἐπιστάτης εἰς φυτείας, κ’ ἐπανῆλθε με χιλιάδας τινὰς ταλλήρων εἰς τὸν τόπον τῆς γεννήσεώς του.»¹⁰⁹

Σε ένα άλλο έργο του Παπαδιαμάντη¹¹⁰ «Η τύχη απ’ την Αμέρিকা» είναι παράδειγμα που δείχνει το όνειρο της οικονομικής επιτυχίας μέσω της μετανάστευσης της Αμερικής. Για παράδειγμα φαίνεται ότι η τύχη θα έρθει από τη μετανάστευση «*Τῆς Ἀφέντρας μου ἡ τύχη, ἔλεγε, θὰ ῥθῃ ἀπ’ τὴν Ἀμέρিকা.*». Η μητέρα μάλιστα φαντάζεται την επιστροφή του γιου «*Καὶ θὰ φέρῃ λίρες, λίρες με-τὴν-οὐρά... νὰ σὲ στολίσω, νὰ σὲ κάμω νύφη...*». Η οικογένεια, δηλαδή, πιστεύει ότι ο μετανάστης θα επιστρέψει πλούσιος και θα μπορέσει να εξασφαλίσει προίκα και γάμο για την αδελφή του. Όταν ο Θανάσης επιστρέφει από την Αμερική («*Ἄμα ἠκούσθη εἰς τὸ χωρίον ὅτι ἔρχεται με τὸ βαπόρι ὁ Θανάσης, φέρων καὶ λίρες μαζί του, πέντε προξενιὲς ἔστειλαν διὰ μιᾶς εἰς τὴν μητέρα του διὰ τὴν κόρην της.*»). Μόλις μαθαίνει το χωριό ότι ο μετανάστης επιστρέφει με χρήματα, εμφανίζονται αμέσως προτάσεις γάμου. Ο ήρωας πιστεύει ότι χάρη στα χρήματα που έφερε από τη μετανάστευση μπόρεσε να γίνει ο γάμος της αδελφής του

¹⁰⁹ <https://papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/369-merikanos-1891>

¹¹⁰ <https://papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/322-tyxi-p-t-n-merika-1902>

και να βελτιωθεί η οικονομική κατάσταση της οικογένειας (*«Ἄν δὲν ἤρχόμουν ἐγὼ ἀπ’ τὴν Ἀμέρিকা... καὶ δὲν ἔφερνα αὐτοὺς τοὺς παράδες, ὅλ’ αὐτὰ θὰ ἔλειπαν.»*).

Το διήγημα *Η Τύχη απ’ την Αμέρিকা* παρουσιάζει τη μετανάστευση ως πηγή οικονομικής ελπίδας για τις φτωχές οικογένειες της ελληνικής επαρχίας. Η Αμερική εμφανίζεται ως τόπος πλουτισμού και κοινωνικής ανόδου, καθώς η επιστροφή του μετανάστη με χρήματα αυξάνει το κύρος της οικογένειας και διευκολύνει την αποκατάσταση των παιδιών. Ωστόσο ο Παπαδιαμάντης αναδεικνύει ταυτόχρονα και τη σκοτεινή πλευρά του ονείρου αυτού, καθώς ο μετανάστης επιστρέφει άρρωστος και πεθαίνει, υποδηλώνοντας το ανθρώπινο κόστος της ξενιτιάς.

Σε επίπεδο ιδεολογίας, η φιγούρα του επιτυχημένου μετανάστη οργανώνεται γύρω από μια βασική υπόσχεση: ότι ο ελληνισμός διαθέτει ικανότητα επιβίωσης, προσαρμογής και ισχύος σε υπερεθνικά περιβάλλοντα, χωρίς να χάνει την ουσία του. Η διασπορά φαίνεται σαν μια προέκταση του έθνους και έτσι ο ευεργέτης λειτουργεί ως μια συμβολική απόδειξη ότι το έθνος μπορεί να παράγει «ισχύ» και προς τα έξω. Παρόλα αυτά, η αναπαράσταση στη λογοτεχνία δεν είναι ποτέ μακριά από ιδεολογικά πλαίσια. Η μετανάστευση στη λογοτεχνία συνδέεται με την ένταση ανάμεσα στον αποκλεισμό των «φωνών μετανάστευσης» και στην αξιοποίησή τους από τα πολιτισμικά συστήματα που διαμορφώνουν το πεδίο της λογοτεχνίας. η λογοτεχνία της μετανάστευσης αναπτύσσεται συχνά μέσα από διαδικασίες ορατότητας και αναγνώρισης που ελέγχονται από ισχυρά πολιτισμικά κέντρα. Τα κέντρα αυτά – ιστορικές πόλεις- όπως το Παρίσι και το Λονδίνο – λειτουργούν ως σημεία καθορισμού των λογοτεχνικών κανόνων και των μορφών κύρους, προσελκύοντας συγγραφείς από διαφορετικές περιοχές του κόσμου και καθορίζοντας σε μεγάλο βαθμό ποια έργα θα αποκτήσουν διεθνή αναγνώριση. Με τον τρόπο αυτό, η λογοτεχνική παραγωγή δεν οργανώνεται απλώς γύρω από αισθητικά κριτήρια, αλλά και γύρω από ιεραρχίες πολιτισμικής ισχύος¹¹¹.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η αφήγηση της επιτυχίας ενός μετανάστη δεν αποτελεί απλώς μια ατομική ιστορία κοινωνικής κινητικότητας, αλλά εντάσσεται σε ένα ευρύτερο σύστημα αναγνώρισης. Όταν ο μετανάστης πετυχαίνει, αυτό έχει ξεκάθαρα πολιτισμική αξία. Αυτή η διαδικασία δείχνει ότι η κοινωνική και συμβολική

¹¹¹ Sievers, ό.π., σελ. 1-2

αξία της μετανάστευσης δεν είναι δεδομένη, αλλά παράγεται μέσα από μηχανισμούς που καθορίζουν ποια εμπειρία θεωρείται άξια αναγνώρισης.¹¹²

Η παρατήρηση αυτή μπορεί να εφαρμοστεί και στη λογοτεχνική κατασκευή της μορφής του «επιτυχημένου μετανάστη» στη νεοελληνική λογοτεχνία του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Στα κείμενα αυτής της περιόδου, η επιτυχία του απόδημου δεν παρουσιάζεται απλώς ως προσωπικό επίτευγμα, αλλά ως γεγονός που αποκτά σημασία όταν επιστρέφει συμβολικά ή πραγματικά στην κοινότητα. Με άλλα λόγια, η οικονομική επιτυχία μετατρέπεται σε κοινωνικά αποδεκτή αφήγηση όταν συνδέεται με την ιδέα της συλλογικής ωφέλειας. Η διαδικασία αυτή θυμίζει αυτό που περιγράφει η Sievers ως μηχανισμό πολιτισμικής αναγνώρισης: μια εμπειρία μετανάστευσης γίνεται ορατή και αποδεκτή όταν μπορεί να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό και ιδεολογικό πλαίσιο.¹¹³

Επιπλέον, η Sievers επισημαίνει ότι η μετανάστευση έχει τη δύναμη να αμφισβητήσει τις παραδοσιακές εθνικές κατηγορίες μέσα στις οποίες οργανώθηκε ιστορικά η λογοτεχνία. Η ανάπτυξη των λογοτεχνικών σπουδών τον 19ο αιώνα συνδέθηκε στενά με τη συγκρότηση των εθνικών κρατών και την ανάγκη δημιουργίας εθνικών λογοτεχνικών κανόνων και ιστοριών. Ωστόσο, η εμφάνιση συγγραφέων που ζουν ή γράφουν εκτός της χώρας καταγωγής τους ανέδειξε τις διασυνδέσεις ανάμεσα σε διαφορετικές λογοτεχνικές παραδόσεις και αμφισβήτησε την ιδέα της λογοτεχνίας ως κλειστού εθνικού συστήματος. Με αυτόν τον τρόπο, η μετανάστευση συμβάλλει στην αποκάλυψη των διεθνών δικτύων που διαμορφώνουν τη λογοτεχνική παραγωγή και στη μετατόπιση της προσοχής από τα εθνικά όρια προς τις διαπολιτισμικές ανταλλαγές.¹¹⁴

Η θεωρητική αυτή παρατήρηση είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για την κατανόηση της φιγούρας του επιτυχημένου μετανάστη στη νεοελληνική λογοτεχνία. Η μορφή αυτή δεν λειτουργεί μόνο ως αφηγηματικός χαρακτήρας, αλλά και ως συμβολικό σχήμα που γεφυρώνει δύο διαφορετικούς χώρους: τον χώρο της οικονομικής επιτυχίας στο εξωτερικό και τον χώρο της κοινωνικής και ηθικής αναγνώρισης στην πατρίδα. Η επιτυχία του μετανάστη αποκτά πλήρη σημασία όταν επανεντάσσεται στον εθνικό χώρο, μετατρέποντας την προσωπική ευημερία σε συλλογικό κεφάλαιο κύρους. Με αυτή την έννοια, η λογοτεχνική αφήγηση της επιτυχίας του απόδημου δεν αποτελεί

¹¹² Sievers, ό.π., σελ. 2

¹¹³ Sievers, ό.π., σελ. 2-3

¹¹⁴ Sievers, ό.π., σελ. 3-4

απλώς περιγραφή μιας κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά και μηχανισμό μέσα από τον οποίο η κοινότητα επαναπροσδιορίζει τη σχέση της με τη μετανάστευση.

5.4 Ο διχασμένος ή εκδυτικισμένος Έλληνας: πολιτισμική αλλοίωση και ο κίνδυνος απώλειας ταυτότητας

Η ελληνική διασπορά της εποχής του 19^{ου} και του 20ού αιώνα, πέρα από τον οικονομικό και κοινωνικό χαρακτήρα που έλαβε, αποτέλεσε πεδίο έντονων προβληματισμών γύρω από το θέμα της διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας. Η μακροχρόνια εγκατάσταση στα αστικά κέντρα της Δύσης, η επαφή με ξένα πρότυπα και παραδόσεις και η ανάγκη της κοινωνικής ενσωμάτωσης συνέβαλαν στη δημιουργία της αίσθησης του διχασμού ανάμεσα στην πατρίδα και στις επιταγές του νέου τόπου διαμονής.

Η ανησυχία αυτή είναι άμεσα συνδεδεμένη και με ευρύτερες ιδεολογικές αντιπαραθέσεις σχετικά με τον εκσυγχρονισμό και τον εξευρωπαϊσμό. Μεγάλο μέρος των Ελλήνων θεωρεί την υιοθέτηση ξένων στοιχείων (της γλώσσας, των παραδόσεων) απειλή για τη διατήρηση του ελληνικού στοιχείου. Έτσι, ο «Έλληνας της Δύσης» αποκτά συμβολικό ρόλο και ενσαρκώνει την ανασφάλεια που προκαλεί η απομάκρυνση από την Ελλάδα, καθώς και τον φόβο για την πλήρη αποξένωση από αυτή. Από καθαρά θεωρητικής απόψεως, η κατάσταση αυτή φωτίζεται με γόνιμο τρόπο όχι όμως αν την περιγράψουμε ως δίπολο «παραδόση/νεωτερικότητα» ή «αντίσταση/μη αντίσταση» αλλά ως μια αμφισημία ανάμεσα στη έλξη και στην απώθηση. Ο διχασμένος Έλληνας είναι ουσιαστικά ένα υποκείμενο που επιθυμεί την ένταξη στο «σύγχρονο» και φοβάται ότι αυτή η ένταξη μπορεί να είναι κάποια ρήξη με το δικό του.¹¹⁵

Οι προβληματισμοί αυτοί αποτυπώνονται στη λογοτεχνία της εποχής, όπου η μορφή του ξενιτεμένου Έλληνα μετατρέπεται σε πεδίο έρευνας των ορίων μεταξύ της προσαρμογής και της αλλοτρίωσης. Η λογοτεχνική κατασκευή της Αμερικής (και γενικότερα του «έξω») ως ριζικής ετερότητας λειτουργεί σαν συμβολικό εργαστήριο του φόβου για αλλοίωση: όταν ο τόπος υποδοχής περιγράφεται ως εξωτικός και ουτοπικός μαζί, η επιτυχία ή η πολιτισμική υιοθέτηση ξένων προτύπων αποκτά πάντα διπλή όψη, υπόσχεση και απειλή. Η Σταυροπούλου δείχνει ότι η Αμερική στη γραφή

¹¹⁵ de Jonge, ό.π., σελ.18–19

του 19ου αιώνα κινείται «ανάμεσα στον εξωτισμό και την ουτοπία», άρα κατασκευάζεται ως τόπος όπου μπορεί να ανασχηματιστεί η ταυτότητα, αλλά και να αποκοπεί από τα οικεία της στηρίγματα. Μέσα σε αυτό το φαντασιακό, ο εκδυτικισμένος Έλληνας γίνεται μια μορφή-όριο: δείχνει τι μπορεί να κερδηθεί από την έξοδο, αλλά και τι μπορεί να χαθεί, όπως η γλώσσα των αξιών, η αίσθηση του «ανήκειν», η βεβαιότητα του ποιος είσαι όταν επιστρέφεις.¹¹⁶

Εκτός φυσικά από τα παραπάνω, αξίζει να γίνει αναφορά στην περίπτωση του Κ.Π. Καβάφη. Παρότι ο Καβάφης «τοποθετήθηκε» στην Αλεξάνδρεια, η ποίησή του αφορά την εμπειρία του ελληνισμού έξω από τα σύνορά του. Για τον Καβάφη, ελληνισμός δεν έχει να κάνει μόνο με τη γεωγραφία αλλά και με την ιστορικο-πολιτισμική συνείδηση. Πραγματεύεται αρκετά ανθρώπους που ζουν σε έναν κόσμο που συνυπάρχουν με άλλους πολιτισμούς. Έτσι, βλέπει την εξορία όχι μόνο ως μια δύσκολη κατάσταση απώλειας αλλά και ως έναν δημιουργικό χώρο πολιτισμικής σύνθεσης. Χαρακτηριστικό είναι το ποίημα *Ιθάκη* (1911):

*Σα βγεις στον πηγαιμό για την Ιθάκη,
να εύχεται να 'ναι μακρύς ο δρόμος,
γεμάτος περιπέτειες, γεμάτος γνώσεις.
Τους Λαιστρυγόνες και τους Κύκλωπας,
τον θυμωμένο Ποσειδώνα μη φοβάσαι,
τέτοια στον δρόμο σου ποτέ σου δεν θα βρεις,
αν μέν' η σκέψις σου υψηλή, αν εκλεκτή
συγκίνησις το πνεύμα και το σώμα σου αγγίζει.
Τους Λαιστρυγόνες και τους Κύκλωπας,
τον άγριο Ποσειδώνα δεν θα συναντήσεις,

αν δεν τους κουβανείς μες στην ψυχή σου,
αν η ψυχή σου δεν τους στήνει εμπρός σου.*

*Να εύχεται να 'ναι μακρύς ο δρόμος.
Πολλά τα καλοκαιρινά πρωιά να είναι*

¹¹⁶ Σταυροπούλου, ό.π., σελ.5–15

που με τι ευχαρίστηση, με τι χαρά

θα μπαίνεις σε λιμένας πρωτοϊδωμένους·
να σταματήσεις σ' εμπορεία Φοινικικά,
και τες καλές πραγμάτειες ν' αποκτήσεις,
σεντέφια και κοράλλια, κεχριμπάρια κι έβενους,
και ηδονικά μυρωδικά κάθε λογής,

όσο μπορείς πιο άφθονα ηδονικά μυρωδικά·
σε πόλεις Αιγυπτιακές πολλές να πας,

να μάθεις και να μάθεις απ' τους σπουδασμένους.

Πάντα στον νου σου να 'χεις την Ιθάκη.
Το φθάσιμον εκεί είν' ο προορισμός σου.

Αλλά μη βιάζεις το ταξίδι διόλου.
Καλύτερα χρόνια πολλά να διαρκέσει·

και γέρος πια ν' αράξεις στο νησί,

πλούσιος με όσα κέρδισες στον δρόμο,

μη προσδοκώντας πλούτη να σε δώσει η Ιθάκη.

Η Ιθάκη σ' έδωσε τ' ωραίο ταξίδι.
Χωρίς αυτήν δεν θα 'βγαινες στον δρόμο.
Αλλά δεν έχει να σε δώσει πια.
Κι αν πτωχική την βρεις, η Ιθάκη δεν σε γέλασε.
Έτσι σοφός που έγινες, με τόση πείρα,

*ήδη θα το κατάλαβες οι Ιθάκες τι σημαίνουν.*¹¹⁷

Η πατρίδα στο ποίημα δεν παρουσιάζεται ως ένας απλός γεωγραφικός τόπος αλλά ως ένα σημείο αναφοράς που αποκτά νόημα μέσα από το ίδιο το ταξίδι. Η πορεία του ανθρώπου προς την Ιθάκη συμβολίζει την εμπειρία της μετακίνησης και της συνάντησης με διαφορετικούς πολιτισμούς. Η αξία δεν είναι μονάχα η επιστροφή στην πατρίδα αλλά οι εμπειρίες που αποκτώνται στα άλλα μέρη. Έτσι, η εμπειρία της αποδημίας μετασχηματίζεται.¹¹⁸

Ένα ακόμη παράδειγμα του έργου του, που αντικατοπτρίζει τον κίνδυνο απομάκρυνσης από την εθνική ταυτότητα αποτελεί το ποίημα *Ποσειδωνιάται* (1906):

*Ποσειδωνιάταις τοις εν τῷ Τυρρηνικῷ κόλπῳ το μεν ἐξ ἀρχῆς
Ἑλλῆσιν οὖσιν ἐκβαρβαρώσθαι Τυρρηνοῖς ἢ Ρωμαίοις γεγονόσι
καὶ τὴν τε φωνὴν μεταβεβληκέναι, τὰ τε πολλὰ τῶν ἐπιτηδευμάτων,
ἀγεῖν δε μιαν τινα αὐτοῦς τῶν εορτῶν τῶν Ἑλλήνων
ἐτι καὶ νῦν, ἐν ἣ συνιόντες ἀναμνησκονται τῶν ἀρχαίων
ονομάτων τε καὶ νομίμων, ἀπολοφνύμενοι πρὸς ἀλλήλους
καὶ δακρύσαντες ἀπέρχονται.
ΑΘΗΝΑΙΟΣ*

*Τὴν γλῶσσα τὴν ἐλληνικὴ οἱ Ποσειδωνιάται
ἐξέχασαν τόσους αἰῶνας ἀνακατενύμενοι
με Τυρρηνοὺς, καὶ με Λατίνους, καὶ ἄλλους ξένους.
Τὸ μόνο πού τοὺς ἔμενε προγονικὸ
ἦταν μιὰ ἐλληνικὴ γιορτὴ, με τελετές ωραίες,
με λύρες καὶ με αὐλοὺς, με ἀγῶνας καὶ στεφάνους.
Κ' εἶχαν συνήθειο πρὸς τὸ τέλος τῆς γιορτῆς
τὰ παλαιὰ τοὺς ἔθιμα νὰ διηγούνται,
καὶ τὰ ἐλληνικὰ ὀνόματα νὰ ξαναλένε,
πού μόλις πιά τὰ καταλάμβαναν ολίγοι.
Καὶ πάντα μελαγχολικά τελείων' ἡ γιορτὴ τοὺς.*

¹¹⁷ Κωνσταντίνος Π. Καβάφης, *Ιθάκη* (Το πρωτότυπο ἔργο δημοσιεύτηκε τὸ 1911) https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/browse.html?cnd_id=9&text_id=658

¹¹⁸ Κωνσταντίνος Π. Καβάφης, *ό.π.*

*Γιατί θυμούνταν που κι αυτοί ήσαν Έλληνες —
 Ιταλιώται έναν καιρό κι αυτοί·
 και τώρα πώς εξέπесαν, πώς έγιναν,
 να ζουν και να ομιλούν βαρβαρικά
 βγαλμένοι —ω συμφορά!— απ' τον Ελληνισμό.¹¹⁹*

Στο συγκεκριμένο ποίημα, ο Καβάφης αναφέρεται στους Έλληνες που είχαν εγκατασταθεί στη Ποσειδωνία, μια ιταλική περιοχή και υπογραμμίζει την απομάκρυνσή τους από τη γλώσσα, τα ήθη και τις ελληνικές παραδόσεις, εξαιτίας της επιρροής που είχαν δεχθεί από τον πληθυσμό της περιοχής. Ανάμεσα στα εθνικά στοιχεία που «έχασαν», ο ποιητής ξεχωρίζει τη γλώσσα, μιας αυτή αποτελεί το κατεξοχήν πολιτισμικό στοιχείο κάθε λαού και εξασφαλίζει τη συνοχή του λαού («Κάθε έθνος μιλάει με τον τρόπο που σκέπτεται και σκέφτεται με τον τρόπο που μιλάει»)¹²⁰.

*«Την γλώσσα την ελληνική οι Ποσειδωνιάται/ εξέχασαν τόσους αιώνας
 ανακατευμένοι»*

Στον στίχο αυτόν γίνεται φανερό πως η απώλεια της προγονικής τους γλώσσας και ταυτότητας θλίβει τους Ποσειδωνιάτες. Αυτή η σκληρή συνειδητοποίηση τους οδηγεί σε αισθήματα απελπισίας και απόγνωσης, ωθώντας τους να αναζητούν διέξοδο σε εορτές και πανηγύρεις όπου βρίσκουν την ευκαιρία να έρθουν σε επαφή με αυτό που έχασαν, τις λέξεις και τα ονόματα.

«Και τα ελληνικά ονόματα να ξαναλένε»

Τον πόνο της γλωσσικής λήθης προσπαθούν να τον θεραπεύσουν με την εκφορά ελληνικών λέξεων και ονομάτων γιατί έτσι πετυχαίνουν, έστω και νοερά, να επανασυνδεθούν με εκείνα τα στοιχεία που είχαν τεράστια σημασία για την ζωή τους. Τους προκαλεί ευθυμία το γεγονός πως κάποτε κι αυτοί ήταν Έλληνες, καθώς η ελληνική καταγωγή τους ενισχύει την αυτοπεποίθησή τους, αφού τούς συνδέει με μία διαχρονική αξία, τη γλώσσα τους.¹²¹

¹¹⁹ Κωνσταντίνος Π. Καβάφης, Ποσειδωνιάται (1906)

https://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-GGymnasiou_html/extras/texts/index07_09_parallilo_posidwniatai.html

¹²⁰ Ηλίας Γιαννακόπουλος, *Οι σύγχρονοι «Ποσειδωνιάτες»: Η μελαγχολία για τη γλώσσα μας*, ιστοσελίδα Huffpost, 9 Φεβρουαρίου 2022

¹²¹ Ηλίας Γιαννακόπουλος ό.π.

Άλλες περιπτώσεις είναι αυτές του Ροΐδη και του Ξενόπουλου. Ο πρώτος, στα δοκιμιακά του κείμενα αντιμετωπίζει με ειρωνεία τη μίμηση των δυτικών από το νεοελληνικό κράτος. Ο εκδυτικισμός για αυτόν δεν είναι πραγματικός εκσυγχρονισμός καθώς περιορίζεται σε κάτι επιφανειακά. Γι' αυτό, για τον Ροΐδη η ταυτότητα του Έλληνα είναι διχασμένη ανάμεσα στην επιθυμία συμμετοχής στη Δυτική Ευρώπη και στη διατήρηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνίας.¹²² Χαρακτηριστικά σε έργο του υπογράμμισε «Ήμεῖς δὲν ἐγίναμεν Εὐρωπαῖοι, ἀλλὰ μιμηταὶ τῶν Εὐρωπαίων», κάτι που συμπυκνώνει την κριτική του.¹²³ Παρόμοια και ο Ξενόπουλος παρουσιάζει τους ήρωές τους να ζουν στο εξωτερικό και να βιώνουν την κοινωνική κινητικότητα ως μια διαδικασία συνεχούς «διαπραγμάτευσης» ανάμεσα στο προσωπικό και στο πολιτισμικό στοιχείο. Για αυτό, η επαφή με τη Δύση δεν είναι πάντα πρόοδος καθώς εμπεριέχει και τον φόβο της αλλοίωσης των παραδοσιακών αξιών και της αποξένωσης από τον τόπο καταγωγής. Χαρακτηριστικό του Ξενόπουλου είναι το έργο *Ο Ποπολάρος* (1903): «Ἡ κοινωνία δὲν συγχωρεῖ εὐκόλα ἐκεῖνον ποὺ θέλει νὰ ξεπεράσει τὴ θέση του.» Υπάρχει έντονη σύγκρουση ανάμεσα στις παραδοσιακές κοινωνικές δομές της Ζακύνθου και στις νέες κοινωνικές αντιλήψεις.¹²⁴

Εν κατακλείδι, και αυτά τα έργα αποτυπώνουν πως ο απόδημος ελληνισμός δεν είναι απλά μια νοσταλγία της χαμένης πατρίδας (σε αντίθεση με δημοτικά τραγούδια της ξενιτιάς) αλλά άνθρωποι που ψάχνουν την ταυτότητά τους. Ο ελληνισμός δεν είναι αμετάβλητος. Είναι κάτι δυναμικό που αλλάζει διαρκώς ανάμεσα σε διάφορες γλώσσες, πολιτισμούς κλπ. Κατ' ουσία, ο εκδυτικισμένος Έλληνας είναι εκφραστής της μετάβασης από μια πιο παραδοσιακή σε μια πιο παγκοσμιοποιημένη κοινωνία.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα εργασία επιχείρησε να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο η μορφή του απόδημου Έλληνα αναπαραστάθηκε στη λογοτεχνία, στη μουσική και στην εικόνα κατά την περίοδο 1830–1940, και να δείξει ότι οι αναπαραστάσεις αυτές δεν λειτούργησαν απλώς ως αντανάκλαση ιστορικών εμπειριών, αλλά ως ενεργά

¹²² Peter Mackridge, *Language and National Identity in Greece, 1766-1976*, 2009, σελ.330

¹²³ Ροΐδης, Ε. (2005). *Πάρεργα* (ανατύπ.). Βιβλιοπωλείον της Εστίας. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε τον 19ο αιώνα)

¹²⁴ Ξενόπουλος, Γ. (2002). *Ο Ποπολάρος*. Βιβλιοπωλείον της Εστίας. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1903)

πολιτισμικά σχήματα μέσα από τα οποία το ελληνικό έθνος φαντάστηκε, οργάνωσε και ερμήνευσε τον εαυτό του. Από την ανάλυση προκύπτει ότι ο απόδημος δεν αποτελεί μια περιφερειακή ή δευτερεύουσα μορφή της εθνικής αφήγησης. Αντίθετα, βρίσκεται πολύ συχνά στον πυρήνα της, ακριβώς επειδή συμπυκνώνει κεντρικές εντάσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: τη σχέση κράτους και Ελληνισμού, πατρίδας και διασποράς, παράδοσης και εκσυγχρονισμού, ρίζας και μετακίνησης.

Το θεωρητικό πλαίσιο έδειξε ότι ούτε το έθνος ούτε η διασπορά μπορούν να αντιμετωπιστούν ως αυτονόητες ή σταθερές κατηγορίες. Το έθνος αναδείχθηκε ως ιστορικά συγκροτημένη και πολιτισμικά παραγόμενη κοινότητα, ενώ η διασπορά όχι ως μία ενιαία εμπειρία, αλλά ως σύνολο διαφορετικών μετακινήσεων, δεσμών και μορφών του «ανήκειν». Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η αναπαράσταση αποδείχθηκε κρίσιμη, επειδή ακριβώς μέσω αυτής ο απόδημος γίνεται κοινωνικά και πολιτισμικά αναγνώσιμος: άλλοτε ως θύμα, άλλοτε ως ευεργέτης, άλλοτε ως φορέας πολιτισμικής αλλοίωσης και άλλοτε ως ενδιάμεση μορφή που κινείται ανάμεσα σε περισσότερους από έναν κόσμους. Αυτό σημαίνει ότι η αποδημία δεν είναι μόνο ιστορικό φαινόμενο, αλλά και συμβολικό πεδίο πάνω στο οποίο προβάλλονται συλλογικές αγωνίες, προσδοκίες και ιδεολογικές ανάγκες.

Η ιστορική επισκόπηση της περιόδου 1830–1940 ανέδειξε ότι η σχέση ελληνικού κράτους και αποδήμου ελληνισμού υπήρξε εξ αρχής οργανική αλλά και αντιφατική. Το ελληνικό κράτος συγκροτήθηκε ως περιορισμένη πολιτική οντότητα, τη στιγμή που μεγάλα τμήματα του ελληνισμού ζούσαν εκτός των συνόρων του, σε παροικίες της Μεσογείου, της Μαύρης Θάλασσας, της Κεντρικής Ευρώπης και αργότερα της Αμερικής. Η Μεγάλη Ιδέα έδωσε σε αυτή τη διάσταση σαφές ιδεολογικό περιεχόμενο, εντάσσοντας τον εκτός συνόρων ελληνισμό σε ένα ευρύτερο εθνικό όραμα. Στη συνέχεια, το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα προς τις Ηνωμένες Πολιτείες άλλαξε όχι μόνο τη γεωγραφία της αποδημίας αλλά και το κοινωνικό της πρόσωπο: ο απόδημος δεν ήταν πλέον κυρίως ο έμπορος ή ο λόγιος της ιστορικής διασποράς, αλλά και ο εργάτης, ο φτωχός αγρότης, ο άνθρωπος της ανάγκης. Έτσι, η φιγούρα του αποδήμου έγινε ακόμη πιο έντονα παρούσα στο συλλογικό φαντασιακό.

Στη λογοτεχνία, η μορφή αυτή εμφανίζεται κυρίως μέσα από τρεις βασικούς τύπους. Ο πρώτος είναι ο ξενιτεμένος ως τραυματισμένο υποκείμενο, που βιώνει την απομάκρυνση από τον τόπο του ως απώλεια, εκρίζωση και υπαρξιακή εκκρεμότητα. Ο δεύτερος είναι ο επιτυχημένος μετανάστης ή εθνικός ευεργέτης, ο οποίος επιστρέφει στην κοινότητα με κύρος, χρήμα και συμβολική αξία, μετατρέποντας την ατομική του

επιτυχία σε στοιχείο συλλογικής υπερηφάνειας. Ο τρίτος είναι ο διχασμένος ή εκδυτικισμένος Έλληνας, η μορφή δηλαδή που αποκαλύπτει το άγχος της πολιτισμικής αλλοίωσης και τον φόβο ότι η επαφή με τον «έξω» κόσμο μπορεί να κλονίσει τη συνοχή της εθνικής ταυτότητας. Οι τύποι αυτοί δεν αναιρούν ο ένας τον άλλον· συνυπάρχουν και δείχνουν ότι η λογοτεχνία δεν αντιμετώπισε ποτέ τον απόδημο μονοσήμαντα, αλλά ως φορέα μιας βαθιάς αμφισημίας.

Αντίστοιχα, η μουσική ανέδειξε την αποδημία ως συλλογικό βίωμα έντονα συνδεδεμένο με τη μνήμη, τον αποχωρισμό και τη νοσταλγία. Στα δημοτικά τραγούδια της ξενιτιάς κυριαρχεί η εμπειρία της απώλειας: η φυγή βιώνεται ως ρήξη του οικογενειακού και κοινοτικού δεσμού, σχεδόν ως μορφή συμβολικού θανάτου. Στα τραγούδια με αναφορά στην Αμερική, αυτή η παράδοση μετασχηματίζεται, καθώς η ξενιτιά συνδέεται πλέον και με την υπόσχεση της οικονομικής ανόδου, χωρίς όμως να χάνει το στοιχείο της πίκρας και της διάψευσης. Στον Μεσοπόλεμο, το λαϊκό τραγούδι και το ρεμπέτικο μεταφέρουν τη θεματική της αποδημίας σε ένα αστικό περιβάλλον, όπου η απώλεια δεν αφορά μόνο τον τόπο αλλά και τη διάλυση μιας ολόκληρης κοινωνικής και πολιτισμικής τάξης πραγμάτων. Με αυτή την έννοια, η μουσική δεν αποτυπώνει απλώς το συναίσθημα του αποχωρισμού, αλλά λειτουργεί και ως φορέας ιστορικής μνήμης.

Στην εικόνα και στον Τύπο, τέλος, η αναπαράσταση του αποδήμου αποκτά έντονη ιδεολογική πυκνότητα. Οι εικονογραφήσεις της αναχώρησης από το λιμάνι τυποποιούν την εμπειρία της μετανάστευσης μέσα από σύμβολα όπως η βαλίτσα, το μαντήλι και το δάκρυ, προσδίδοντας στη φυγή ηθικό και συναισθηματικό περιεχόμενο. Ο παροικιακός Τύπος, από την άλλη, δεν εστιάζει τόσο στη στιγμή της αναχώρησης όσο στη συγκρότηση μιας συλλογικής μνήμης και μιας εικόνας συνοχής, επιτυχίας και θεσμικής οργάνωσης του ελληνισμού στο εξωτερικό. Η γελοιογραφία, αντίθετα, αναδεικνύει την πιο σκληρή και κριτική πλευρά της αναπαράστασης: εκεί ο μετανάστης μπορεί να παρουσιαστεί ως σύμπτωμα κοινωνικής κρίσης, ως σημάδι κρατικής αποτυχίας ή ως φορέας πολιτισμικής αλλοίωσης. Έτσι, η εικόνα δεν λειτουργεί ποτέ ουδέτερα· οργανώνει ερμηνείες, παράγει ηθικές ιεραρχήσεις και συμμετέχει ενεργά στον δημόσιο λόγο για το ποιος ανήκει, πώς ανήκει και υπό ποιους όρους παραμένει «Έλληνας».

Από το σύνολο της ανάλυσης προκύπτει ότι ο απόδημος Έλληνας λειτούργησε κατά την εξεταζόμενη περίοδο ως προνομιακό σημείο όπου το ελληνικό έθνος διαπραγματεύτηκε τις αντιφάσεις του. Η μορφή του έδωσε σχήμα σε μια σειρά από

κρίσιμα ερωτήματα: τι σημαίνει πατρίδα όταν σημαντικό μέρος του πληθυσμού βρίσκεται εκτός αυτής· πώς μπορεί να διατηρηθεί η συνοχή της εθνικής κοινότητας σε συνθήκες μετακίνησης· μέχρι ποιο σημείο ο εκσυγχρονισμός είναι επιθυμητός και από ποιο σημείο και μετά γίνεται αντιληπτός ως απειλή· με ποιον τρόπο η απώλεια, η μνήμη και η επιτυχία μετατρέπονται σε εθνικά αφηγήματα. Ο απόδημος, επομένως, δεν εμφανίζεται ως περιθωριακή εξαίρεση του εθνικού σώματος, αλλά ως μία από τις πιο εύλωτες μορφές μέσα από τις οποίες αυτό το σώμα ορίζει τα όριά του και επαναστοχάζεται τη συνοχή του.

Με βάση τα παραπάνω, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η μετανάστευση και η διασπορά δεν αποτελούν εξωτερικό επεισόδιο της νεότερης ελληνικής ιστορίας, αλλά δομικό στοιχείο της. Η λογοτεχνία, η μουσική και η εικόνα δεν κατέγραψαν απλώς αυτή τη συνθήκη· τη μετέτρεψαν σε αφήγηση, σύμβολο και πολιτισμική μνήμη. Μέσα από αυτές τις αναπαραστάσεις, ο απόδημος έγινε φορέας πένθους και ελπίδας, απώλειας και προόδου, φόβου και υπερηφάνειας. Και ακριβώς αυτή η πολλαπλότητα δείχνει ότι η ελληνική εθνική ταυτότητα δεν συγκροτήθηκε μόνο μέσα από την εμπειρία της κατοίκησης ενός τόπου, αλλά και μέσα από την εμπειρία της απομάκρυνσης από αυτόν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ-ΗΧΟΓΡΑΦΗΣΕΙΣ

Αμπατζή, Ρίτα. «Μη με στέλνεις μάνα στην Αμερική.» Ηχογράφιση, 1935.

Πανάθεμά σε Αμερική ~ Δημοσθένης Μπλανάς

https://www.youtube.com/watch?v=cTCJkb9Q0kU&list=RDcTCJkb9Q0kU&start_radio=1

Μη με στέλνεις μάννα στην Αμερική - Ρίτα Αμπατζή 1935 Σέμσης "Σαλονικιός"

https://www.youtube.com/watch?v=EWYu1rZwoR4&list=RDEWYu1rZwoR4&start_radio=1

Ποιος θέλ' να πάει στην Αμερική https://www.youtube.com/watch?v=aO-2sJ9L83E&list=RDaO-2sJ9L83E&start_radio=1

BIBΛΙΑ-ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ-ΑΡΘΡΑ

Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983/2006.

Assmann, Jan. "Communicative and Cultural Memory." In *Cultural Memory Studies*, 2011.

Beeman, William O. *Language, Status, and Power in Iran*. Bloomington: Indiana University Press, 1986.

Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994.

Brubaker, Rogers. "The 'Diaspora' Diaspora." *Ethnic and Racial Studies* 28, no. 1 (2005): 1–19. <https://doi.org/10.1080/0141987042000289997>.

Burke, John. *A Concise History of Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Burke, Peter. *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001.

Γαβαλάς, Νικόλαος. «Η εφημερίδα Ατλαντίς και η συγκρότηση της ελληνοαμερικανικής ταυτότητας.» Αθήνα, 2023.

Γιαννακόπουλος Ηλίας, *Οι σύγχρονοι «Ποσειδωνιάτες»: Η μελαγχολία για τη γλώσσα μας*, ιστοσελίδα Huffpost, 9 Φεβρουαρίου 2022

Chatziioannou, Maria Christina. "Mediterranean Pathways of Greek Merchants to Victorian England." *The Historical Review/La Revue Historique* 7 (2010): 213–237.

Clarke, John, Stuart Hall, Tony Jefferson, and Brian Roberts, eds. *Resistance through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. London: Routledge, 1976.

Constantinides, Stephanos. "The Greek Diaspora." *Études Helléniques / Hellenic Studies* 23 (2015).

de Jonge, Casper. *Greek Migrant Literature in the Early Roman Empire*. 2021.

Ελληνικό Ινστιτούτο Στρατηγικών Μελετών, Blog, <https://elisme.gr/moysiki-paradosi-tis-ipeiroy/>

- Fauriel, Claude. Ελληνικά δημοτικά τραγούδια Α': Η έκδοση του 1824-1825. Ηράκλειο, 2007
- Foucault, Michel. *The Archaeology of Knowledge*. London: Routledge, 1972.
- Frangos, S. (n.d.). *Marika Papagika: Greek music pioneer*. Scribd. <https://www.scribd.com/document/636128382/TEXT-Marika-Papagika-Save-Frangos>
- Gombrich, Ernst H. *Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation*. London: Phaidon Press, 1960.
- Goudas, S. Ο θρήνος στο δημοτικό τραγούδι. Lund: Lund University, 2007
- Gougoulaki, N. Δημοτικό Τραγούδι της Ανατολικής Ρωμυλίας – Διδακτική Προσέγγιση. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2021.
- Hall, Stuart. "The Work of Representation." In *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage Publications, 1997.
- Hobsbawm, Eric J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Κυριακίδης, Στίλπων Π. Το δημοτικό τραγούδι: Συναγωγή μελετών. Αθήνα, 1990
- Katsiardi-Hering, Olga. "Diaspora and Self-Representation: The Case Study of Greek People's Identity, Fifteenth–Nineteenth Centuries." Στο *The Human Person and the Human World: Multidisciplinary Perspectives*, επιμ. Cinzia Ferrini, 9–34. Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 2020.
- Kitroeff, Alexander. *The Greeks in Egypt, 1919–1937*. Oxford: St Antony's College, 1989.
- Koliopoulos, John S., and Thanos Veremis. *Modern Greece: A History since 1821*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
- Λιάκος, Αντώνης. Historical Time and National Space in Modern Greece, στο *Regions in Central and Eastern Europe: Past and Present*, Hokkaido University, 2007
- Λούκου, Ευγενία. *Ιστορία και Εικόνα στον Ελληνικό Τύπο*. Αθήνα, 2005.
- Mackridge Peter, *Language and National Identity in Greece, 1766–1976*. Oxford University Press, 2009.
- Michopoulos, Aristides. "The Greek Immigration to the United States: Yesterday and Today." *Études Helléniques / Hellenic Studies* (2013).
- Papadopoulos, Yannis G. S. "The Role of Nationalism, Ethnicity, and Class in Shaping Greek American Identity, 1890–1927: A Historical Analysis." Στο *Identity and*

Participation in Culturally Diverse Societies, 9–31. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. DOI: 10.1002/9781444328158.ch1.

Σακελλαριάδη, Ελένη. Αρχαιολογία και Εθνική Ταυτότητα. Αθήνα, 2008

Σελέκου, Όλγα. «Ελληνικές Παροικίες και Κοινότητες στην Κριμαία (18ος–19ος αι.).» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (2001).

Σταυροπούλου, Ευαγγελία. Η εικόνα της Αμερικής στην ελληνική λογοτεχνία του 19ου αιώνα: Ανάμεσα στον εξωτισμό και την ουτοπία. Αθήνα: ΕΚΤ, 2017.

Safran, William. “Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return.” *Diaspora* 1 (1991).

Sifneos, Evridiki. “‘Cosmopolitanism’ as a Feature of the Greek Commercial Diaspora.” *History and Anthropology* 16, no. 1 (2005): 97–111.

Sievers, Wiebke. “Literature and Migration.” In *The Encyclopedia of Global Human Migration*. Leiden: Wiley-Blackwell, 2013.

Wikipedia contributors. (n.d.). *Marika Papagika*. *Wikipedia*. Retrieved June 25, 2026, from https://en.wikipedia.org/wiki/Marika_Papagika

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

Βικέλας, Δημήτριος. Λουκής Λάρας. Αθήνα: Εστία, 1879.

Βιζυηνός, Γεώργιος. Το Αμάρτημα της Μητρός μου. Αθήνα: Εστία, 1883. https://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/logotexnia/lyk3/22.htm

Ελληνικός Πολιτισμός, Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων Ε' & Στ' Δημοτικού https://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/logotexnia/d6-02-05.htm

Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α' Λυκείου Δημήτριος Βικέλας, Λουκής Λάρας Οι Φαναριώτες και η Ρομαντική Σχολή των Αθηνών (1830-1880) https://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/logotexnia/ly1-080.htm

Κονδυλάκης, Ιωάννης. Οι Άθλιοι των Αθηνών.

Κωνσταντίνος Π. Καβάφης, *Ιθάκη* (1911) https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/browse.html?cnd_id=9&text_id=658

Κωνσταντίνος Π. Καβάφης *Ποσειδωνιάται* (1906)

https://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_GGymnasiou_html/extras/texts/index07_09_parallilo_posidwniatai.html

Ξενόπουλος, Γ. (2002). *Ο Ποπολάρος*. Βιβλιοπωλείον της Εστίας. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1903)

Παπαδιαμάντης, Αλέξανδρος, Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών
<https://papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/369-merikanos-1891>
<https://papdiamantis.net/aleksandros-papdiamantis/syggrafiko-ergo/diigimata/322-tyxi-p-t-n-merika-1902>

Παπαντωνίου, Ζαχαρίας. Τα Χελιδόνια. Αθήνα: Εστία, 1911.

Ροΐδης, Ε. (2005). *Πάρεργα* (ανατύπ.). Βιβλιοπωλείον της Εστίας. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε τον 19ο αιώνα)